

ISSN 2707-9147

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ: АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ

Збірник наукових праць

Засновник і видавець:
Класичний приватний університет

Виходить 4 рази на рік
Засновано у 1998 році

ВИПУСК 92

Видавничий дім
«Гельветика»
2021

УДК 316.42(043)
С54

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 15340-3912Р від 22 червня 2009 р.

З 2010 р. усі електронні версії видання передаються на зберігання
до Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України
і представлені на порталі в інформаційному ресурсі «Наукова періодика України».

Збірник включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного
забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Редакційна колегія: **Гордієнко Наталія Миколаївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Запоріжжя); **Клименко Олена Юрївна**, доктор соціологічних наук, доцент (Київ); **Михайлич Олександр Володимирович**, кандидат соціологічних наук (Київ); **Позднякова-Кирбят'єва Елліна Геннадіївна**, доктор соціологічних наук, професор (Запоріжжя); **Сердюк Олексій Олександрович**, кандидат соціологічних наук, доцент (Харків); **Сорокіна Людмила Миколаївна**, кандидат соціологічних наук, доцент (Кам'янське); **Хомерікі Олена Андріївна**, доктор соціологічних наук, професор (Київ).

Іноземні члени редколегії: **Długosz Piotr**, доктор соціологічних наук, професор (Краков, Польща); **Greblikaite Jolita**, доктор соціологічних наук, доцент (Каунас, Литва); **Pileliene Lina**, кандидат соціологічних наук, професор (Каунас, Литва); **Tamulienė Vilma**, кандидат соціологічних наук, доцент (Вільнюс, Литва).

Головний редактор: **Зоська Яна Володимирівна**, доктор соціологічних наук, професор.

Ухвалено до друку вченою радою
Класичного приватного університету
протокол № 4 від 24 листопада 2021 р.

На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 886 від 02.07.2020 р. (додаток 4) збірник включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі соціальних наук (054 – Соціологія).

- Збірник наукових праць виходить 4 рази на рік.
- Робочі мови збірника: українська, російська, англійська.
- Редакція матеріали не повертає. Статті до друку підписують за рекомендацією вченої ради Класичного приватного університету.
- Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів.
- При використанні матеріалів збірника посилання на «Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики» обов'язкове.
- Кожна стаття, направлена до збірника, повинна мати такі структурні елементи: індекс УДК (у верхньому лівому кутку сторінки); тематичний розділ журналу; прізвище, ім'я та по-батькові автора (-ів) (не більше 3-х авторів), науковий ступінь, вчене звання, посада та місце роботи навчання) та назва статті; текст статті; список літератури; анотації та ключові слова двома мовами (мовою статті та англійською мовою). Список використаних джерел подається наприкінці статті в порядку згадування джерел та оформлюється з урахуванням розробленого в 2015 році Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання». Обсяг анотації – 1800 знаків без пробілів (250-300 слів), кількість ключових слів – мінімум 5 слів. Обсяг статті – не менше 8 сторінок, включаючи ілюстрації, таблиці, графіки, список літератури.
- Реквізити для оплати публікації будуть надіслані авторові на електронну пошту після схвалення рукопису редколегією.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

Я. В. Зоська, О. О. Пустовий

ПРАВО І КУЛЬТУРА У ПРАКТИКАХ ПОВСЯКДЕННЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ.....	8
--	---

І. В. Микитюк

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНКЛЮЗІЇ ТА ЕКСКЛЮЗІЇ В СОЦІОГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ.....	19
--	----

Ю. V. Romanenko

SALAZAR AND SALAZARISM IN RECURSION OF CULTURAL IDENTITIES AND VISUAL-ANALYTICAL PORTRAITING: VISUAL-ANALYTICAL AND SOCIO-SYSTEMOLOGICAL REFLEXION.....	29
--	----

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

К. А. Агаларова, О. А. Козлова, О. А. Сутула

БУЛІНГ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ.....	48
---------------------------------	----

С. М. Божьєва

ВИБІР УКРАЇНЦІВ ТА ВПЛИВ НА РІВЕНЬ ЖИТТЯ.....	54
--	----

В. О. Болотова, Т. М. Байдак

ПАРТНЕРСТВО ПОЛІЦІЇ ТА НАСЕЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК КОМУНІКАТИВНА ПРАКТИКА.....	63
--	----

Ю. А. Калагін

УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ АДАПТАЦІЇ.....	74
---	----

<i>O. V. Markovic</i> INTEGRATION, DISINTEGRATION OR FROZEN CONFLICT: POSSIBLE DEVELOPMENT SCENARIOS FOR TEMPORARILY OCCUPIED DONBAS AND PUBLIC ATTITUDES TOWARDS THEM.....	82
<i>I. С. Нечитайло, О. В. Борюшкіна</i> РОЛЬ САМООРГАНІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.....	95
<i>О. М. Плахова, О. В. Бутиліна</i> АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ.....	103
<i>О. В. Розова</i> ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРЕСЛУЖБИ УНІВЕРСИТЕТУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ.....	113

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY

<i>Zoska Ya. V., Pustovyi O. O.</i> LAW AND CULTURE IN EVERYDAY PRACTICES: BEFORE TROUBLING THE PROBLEM.....	8
<i>Mykytiuk I. V.</i> THEORETICAL AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF INCLUSION AND EXCLUSION STUDY IN THE SOCIAL SCIENCES AND HUMANITIES.....	19
<i>Romanenko Yu. V.</i> SALAZAR AND SALAZARISM IN RECURSION OF CULTURAL IDENTITIES AND VISUAL-ANALYTICAL PORTRAITING: VISUAL-ANALYTICAL AND SOCIO-SYSTEMOLOGICAL REFLEXION.....	29
ACTUAL PROBLEMS OF MODERN UKRAINIAN SOCIETY	
<i>Agalarova K. A., Kozlova O. A., Sutula O. A.</i> BULLYING IN ADOLESCENCE.....	48
<i>Bozhieva S. M.</i> THE CHOICE OF UKRAINIANS AND THE IMPACT ON LIVING STANDARDS.....	54
<i>Bolotova V. O., Baidak T. M.</i> POLICE-COMMUNITY PARTNERSHIP IN MODERN UKRAINE AS A COMMUNICATIVE PRACTICE	63
<i>Kalahin Yu. A.</i> PERSONNEL MANAGEMENT: THE GENDER ASPECT OF ADAPTATION.....	74
<i>Markovic O. V.</i> INTEGRATION, DISINTEGRATION OR FROZEN CONFLICT: POSSIBLE DEVELOPMENT SCENARIOS FOR TEMPORARILY OCCUPIED DONBAS AND PUBLIC ATTITUDES TOWARDS THEM.....	82

<i>Nechitailo I. S., Borushkina O. V.</i> THE ROLE OF SELF-ORGANIZATION IN THE PROCESS OF CIVIL SOCIETY FORMATION.....	95
<i>Plakhova O. M., Butylina O. V.</i> CURRENT STRAIGHTS OF SOCIAL MANAGEMENT IN RISK SOCIETY.....	103
<i>Rozova O. V.</i> PECULIARITIES OF FUNCTIONING OF THE PRESS SERVICE OF THE UNIVERSITY IN THE INFORMATION SPACE.....	113

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

УДК 316.334

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.1>

Я. В. ЗОСЬКА

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри філософії та соціології,
Маріупольський державний університет

О. О. ПУСТОВИЙ

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права,
Національна академія внутрішніх справ

ПРАВО І КУЛЬТУРА У ПРАКТИКАХ ПОВСЯКДЕННЯ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Метою дослідження є опис поля взаємодії права з різними культурними практиками, що дає змогу вивчати його як утворення наскрізної присутності крізь призму культурологічних, соціологічних і морально-етичних студій, вибудовувати містки між правом та іншими культурними практиками, без яких неможливі його прогресивні трансформації.

Визначено, що концепція культури, яка дає змогу здійснювати соціокультурний аналіз права, також має наслідки для інтерпретації джерел, з яких походять культурні практики, і для способів, яким соціологи мають взаємодіяти із цими практиками, щоб інтерпретувати право під кутом зору культурного повсякдення. Під правовою культурою із цієї позиції розуміють не тільки виробництво культурних сенсів, до якого залучені юридичні та політичні еліти. У такому розумінні право складається з практик повсякдення, у які занурені різні соціальні актори. Наголошено на тому, що ці актори роблять і говорять під час виконання юридичних процедур, як вони взаємодіють зі своїми клієнтами, за допомогою яких процедур вони створюють юридичні тексти, як відбуваються їх неформальні інтеракції.

Констатовано, що в зазначених практиках не обов'язково наявна їх формально-логічна відповідність юридичним текстам, проте всі ці практики можуть ставати сенсо-генераційним середовищем для правової культури. Так само в цивілістичному розумінні правова культура твориться правовою практикою громадян. При цьому особи, державні інституції, громадянське суспільство, групи й корпорації не обов'язково доходять до соціального консенсусу в розумінні того, які складники правової культури мають бути засадничими, а які – периферійними.

Резюмовано, що концепція правової культури в контексті плюралістичного соціокультурного аналізу має наслідки у вигляді зміщення методологічних акцентів. Це зміщення полягає в переході від опису й тлумачення юридичних текстів до інтерпретації сенсорних образів, у яких розкриваються правові практики. Це лише один із методичних інструментів, які є доступними для соціології. Плюралістичний соціокультурний аналіз припускає для розуміння сучасних правових культур поворот у бік соціографічних методів. Ці якісні інструменти дослідження сприятимуть детальному опису практик, які є частиною правової культури, проте відрізняються від виробництва юридичних текстів.

Ключові слова: право, правові практики, повсякдення, сенсорні репрезентації права, доміанти правових культур, персоналістичні, етатистські та формалістичні, комюнітарні та корпоративні доміанти правових культур.

Постановка проблеми. У міждисциплінарних студіях (у філософії та соціології права, теорії права, галузевих юридичних науках) право аналізується в його державницькому, нормативістському, соціально-груповому походженні. Проте декілька десятиліть тому в юриспруденції та гуманітарних науках відбулося формування парадигми, ґрунтованої на низці міждисциплінарних підходів до вивчення права, яка поставила на чолі дослідження право як феномен повсякденного життя. Цю парадигму праворозуміння було визначено як «культурний поворот», змістом якого є дослідження права як низки культурних практик, що динамічно конституують соціокультурну й політико-економічну реальність, яку сприймає та розуміє наша буденна свідомість [15; 22].

Аналіз зв'язків між правом, культурою та соціогуманітарними науками залишається на периферії соціально-правових досліджень (оскільки в них мало вивчаються правові змісти повсякдення в архітектурі, музиці, кулінарії, літературі, організації дозвілля), що робиться здебільшого для забезпечення предметної відокремленості юридичних студій [14]. Водночас право давно перестало бути замкненим у самому собі світі, та й ніколи таким воно не було. Правовими нормами в буквальному розумінні слова просотана повсякденність, а їх присутність у тих чи інших об'єктах, на думку Д. Фінан, потребує загального визнання [9, с. 235].

Просторами перетину права, культури та повсякдення в нашому розумінні може бути мультиномічність повсякдення, що дає змогу, по-перше, побачити право в мистецтві, моралі, літературі, архітектурі, побуті тощо; по-друге, зафіксувати право на рівні повсякденного сприйняття (соціальних звичаїв); по-третє, аналізувати право як частину фізичного (простору), освоєного в соціальних практиках; по-четверте, констатувати присутність права в різноманітних об'єктах культури.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Д. Мандерсон вважає можливим використання множинних і міждисциплінарних методологій, у яких право досліджується у візуальних образах, звуках та мікронаративах як частина повсякденного соціального світу [18]. Автор

пропонує говорити про право як про сенсорну, а не концептуальну реальність, використовувати для його вираження більш доступну мову сенсорних репрезентацій. Як наголошують А. Сарат і Дж. Саймон, важливо вийти за межі вузького легалізму для пояснення культурних артефактів права, які трапляються в повсякденному житті, ілюструють, характеризують і критикують право та розуміння нормативності, а також дають змогу «прочитувати» право в сенсорних репрезентаціях. Така модель, на думку дослідників, є більш послідовною та практичною, ніж та, якою традиційно послуговуються в юридичних дослідженнях [22, с. 3–32].

Таким чином, об'єднання різних підходів і методологій передбачає інші форми пізнання права в культурному, соціальному та нормативному аспектах, створює запит на дослідження права в горизонті буденної свідомості та її реальності у владних відносинах, соціально-політичному суперництві за владу та наділenni повноваженнями [12; 13].

Право можна розглядати водночас як силу, яка активно формує культуру, та об'єкт впливу культури в різноманітних проявах, зокрема соціогуманітарних і культурологічних науках. Так, Р. Коттеррелл вважає, що між правом та культурою можуть формуватися відносини шести типів: 1) відносини залежності права від культури; 2) відносини заміни / підміни культури правом; 3) відносини домінування права над культурою; 4) відносини конкуренції та змагальності між правом і культурою; 5) відносини культурної проєкції на право з боку різних сфер культури (тут ідеться про гуманітарні науки як продукт масової культури); 6) відносини управління культурою з боку права, що є ще одним способом позначення залежності культури від права. Таким чином, між законом і культурою немає єдиного зв'язку [6; 7].

Відносини першого типу (залежності права від культури) складаються в тих суспільствах, де інші складники культури «розчиняють» у собі право, піддають його оредігійненню, філософізації, ідеологізації, політизації, моралізації тощо. Таке стається в релігійно-традиційних правових системах, де право не набуває будь-якої автономії щодо культурних складників, а поступається їм місцем. За рахунок цього самі норми права стають мультиконтекстуальними, кількість суб'єктів, які їх приймають, збільшується, зростає також кількість інтерпретаторів. У правове поле включаються, як правило, соціальні суб'єкти, приналежні до церкви або інших соціальних інститутів, які виконують роль продуцентів вторинних правових норм.

Відносини домінування права над культурою спостерігаються в тих суспільствах, де нестачу ціннісних складників через різні аномії доводиться компенсувати примусовою силою держави. Таке стається у кризових суспільствах, які перебувають у стадії застійної модернізації. Досить часто це суспільства, у яких домінуючою ідеологією був марксизм-ленінізм, а релігійною політикою – атеїзм. У таких суспільствах інтерналізовані регулятори поведінки втрачають свою

силу, тому державі доводиться створювати надлишок юридичних норм, компенсуючи в такий спосіб недостатність авторитету релігійних і моральних норм.

Відносини конкуренції та змагальності між правом і культурою трапляються в тих суспільствах, де побутує ринкова економіка та де правовідносини набувають змісту змагальних і конкурентних. Через це в таких суспільствах зростає кількість юридичних конфліктів.

Відносини культурної проєкції на право з боку різних сфер культури (переважно масової) трапляються там, де в масовій культурі створюється впливовий культурний продукт, який починає створювати моральні та юридичні взірці. Цими взірцями бувають, наприклад, медіасуб'єкти, актори, спортсмени, відомі політики тощо. Через таких кумирів створюються та самозароджуються соціальні й політичні рухи, а в останніх своєю чергою виникають відповідні запити щодо створення норм права.

Дослідження С.Л. Нокс та К. Девіс дають можливість говорити про міжпредметний простір права із соціогуманітаристикою до так званого «культурного повороту». Як зазначають автори, право зазнавало міжпредметної контекстуалізації в таких напрямках наукових досліджень, як правова антропологія, феміністські дослідження, критична теорія права, історія права. У зазначених предметних полях було розкрито смислові операції з контекстуалізації права, його регуляторної, інтеграційної та ексклюзивної, культуророзширювальної та культурозвужувальної ефектики [11, с. 1–10].

Дослідження права як культурного утворення вмотивовує до його автономно-системної інтерпретації за умови включеності в більшу за масштабом впливу систему – культуру як парадигму правотворення. Культура, яка стає парадигмою правоутворення, є водночас парадигмою праворозуміння та структурується як ціннісно-нормативний фонд суспільства, що включає не лише структуру формального права, а й філософію світорозуміння та систему цінностей, знання, навички, уміння та систему суміжних соціальних регуляторів (мораль, релігію, звичаї, традиції тощо). Право досліджується як автономна система та як гетерономне утворення з боку історії, соціології, соціальної психології тощо.

Правова культура є сполучним містком між правом і культурою, через яку право з формального явища щодо культури трансформується в засадничий її складник, відтворює об'єктивно-суб'єктивну структуру культури. Правова культура зазнає внутрішньої структуризації завдяки відокремленню ціннісно-ідеальної, нормативної та стереотипно-поведінкової компоненти. Запропонований підхід дає змогу розширити предмет правових студій, які набувають міждисциплінарного охоплення та потребують методологічних новацій. До таких новацій віднесені методи системно-структурного аналізу, які щодо предмета права стають частиною соціокультурного підходу в його розумінні.

Низка англomовних авторів говорить про інтерлегальність, яка, на їхню думку, є домінантною характеристикою нашого часу, оскільки наше юридичне життя складається з перетину різних правових порядків. Таким чином, ми стикаємося зі світом юридичних гібридизацій, станом, який фігурує не тільки на структурному рівні відносин між цими різними правовими порядками, а й на рівні правової поведінки, досвіду та уявлень громадян і соціальних груп [21]. П. Евік та С. Сілбі стверджують, що законність, яка стосується значень, джерел влади та культурних практик, що визнані законними незалежно від їхніх інституційних проявів, конститується за допомогою повсякденних узгоджених транзакцій. залучення «простих людей у повсякденні місця» [8].

У соціології повсякденного життя, або феноменологічній соціології, проблему дослідження права крізь призму культурних практик повсякдення актуалізували А. Шюц та Г. Гарфінкель, які аналізували право в аспекті звичаїв повсякденної свідомості, реїфікації та рутинізації соціальної дії, структур символічних універсумів і повсякденних розмов. Методологічно важливими для статті є положення феноменологічної соціології про право як самоочевидність здорового глузду, який розкривається в символах повсякдення [1–3].

Метою дослідження є опис поля взаємодії права з різними культурними практиками, що дає можливість вивчати його як утворення наскрізної присутності крізь призму культурологічних, соціологічних, морально-етичних студій. Така мультиетіологічність права дає змогу вибудовувати містки між правом та іншими культурними практиками, без яких неможливі його прогресивні трансформації.

Виклад основного матеріалу. Отже, соціально-правове та культурне дослідження права дає змогу констатувати множинність нормативності, яка має місце та формує кожен аспект нашого повсякденного життя, навіть якщо ми не усвідомлюємо цей факт. Право «пронизує повсякденне життя і знання та є злитим із ними», відіграє важливу роль у формуванні правової свідомості, проникає в соціальні практики та впливає на них, «змушує асиметрію влади здаватися якщо не невидимою, то природною та сприятливою» [22, с. 19].

Отже, право в дії трапляється не лише в його авторизованих просторах (адміністративних інституціях чи судах), а й тоді, коли воно свідомо та несвідомо сприймається [6, с. 23]. Як стверджує Дж. Бригем, право відійшло від професійних знань і стало частиною нашого життя. Ми можемо розпізнати закон у відносинах, артефактах, зображеннях, будинках, піснях чи пейзажах. Так, образ безпритульного у громадському місці говорить нам про силу власності, а емоції, виявлені в сімейних справах, – це «сльози, пов'язані із законом» [4, с. 386]. Інтерлегальність виникає, коли ми припарковуємо машину або залишаємо парасольку у громадському місці [21, с. 337].

Однак побачити чи відчувати закон у повсякденному житті буває досить складно, а інтерпретація банальних культурних і соціальних форм міжзаконності – складне завдання, оскільки юридичний сенс виявляється та відтворюється щодня й повсюди [4; 22]. Насправді може здатися, що правовий простір є переплетенням закону з усіма матеріальними та нематеріальними / сенсорними аспектами нашого повсякденного життя, капсулою, з якої неможливо вибратися, ніби паноптикум права перебуває повсюди, контролює нас і придушує нашу свободу волі [17].

Однак у своїх численних і множинних соціальних відносинах люди використовують право також стратегічно – для просування інтересів і цілей, заперечують та суперечать законності / незаконності / нелегальності, таким чином пропонують адаптацію та зміну правової практики [22]. У цьому й полягає перевага всіх недавніх досліджень у зазначеній галузі: можна виявити перетини управління, порядку, суперництва та опору, у яких ми живемо й реалізуємося щодня та які є причиною суперечок щодо рівності, законності і справедливості [13, с. 1–9].

Соціокультурне дослідження права та правової культури передбачає необхідність поєднання методології системного підходу з історико-генетичними підходами, поєднання розуміння структури права як частини історії та історії як втіленої і кристалізованої структури. У розвитку правової культури як кристалізованої структури історичного процесу диференціюється ендегенний тип правової культури, яка спирається переважно на внутрішні джерела й рушії розвитку, правову культуру рецепції та імплементації (що формується через зовнішнє засвоєння, наслідування, міжкультурну взаємодію та рецепцію права), еkleктичну правову культуру, яка відповідає ідеології глобалізму та космопланетарного права.

Застосування соціокультурної інтерпретації в дослідженні сучасного права в Україні дає можливість пояснити причини вкрай низької ефективності та фіктивності українського конституціоналізму, правового нігілізму. Особливість сучасного права в Україні полягає в переважанні рецепції та імплементації над ендегенними чинниками його розвитку. З огляду на це сучасне право в Україні перестає втілювати інституційний авторитет, перетворюється на набір формальних постулатів і конструктів, що виражають волю тимчасових груп інтересів.

Процеси інтеграції та глобалізації, що відбуваються в сучасному світі, посилюють взаємодію правових культур. Проте можливість створення глобального права залежить від перспектив формування єдиної світової правової культури з планетарними цінностями, що сформувалися внаслідок міжкультурних комунікацій. Попри це світова культура як системне явище поки що не сформована.

Глобальний масштаб може стосуватися окремих правових принципів, нормативних регуляторів, інституцій, процедур, проте не глобального права. Зазначене характеризує асинхронність глобалізації, яка

охоплює також правову сферу життя суспільства. Типологічна несумісність правових культур у сучасному світі постає як чинник протидії процесам глобалізації, зокрема створенню глобальної культури.

Право в культурі фіксується через юридичну лінгвосферу як специфічну концептуально-лінгвістичну оболонку, яка утворена системами значень, юридичних стереотипів, категорій, що виникають в індивідуальній і масовій свідомості у процесі сприйняття та осмислення релігійних і морально-етичних універсалій. Ідеться про такі універсалії, як держава, право, закон, правосуддя, мораль, істина, відповідальність, справедливість, обов'язок, провина, правовий лад. Відображені в юридичній лінгвосфері правові універсалії утворюють лінгвокультурний простір як середовище продукування, збереження, відтворення та розвитку правових смислів, які формують архітекtonіку інституту права в конкретній культурі.

Подвійність юридичної лінгвосфери полягає в поєднанні неформальних і формалізовано-структурованих правових сенсів, які відображають досвід спільнот та базові цінності культури. Лінгвосфера складається із цінностей-абсолютів, цінностей-аксіом, принципів і постулатів, юридичних конвенцій та норм. Вони утворюють її ядро, тоді як периферію утворюють і формують різні конструкції масової свідомості: морально-етичні уявлення та стереотипи, сценарії поведінки, регуляторні схеми окремих дій тощо. Мова права через соціальні комунікації стає інструментом формування правосвідомості, яка пов'язана зі специфічним для культури світоглядом. Світогляд стає тим культурним фільтром, який просотує метамову культури, фіксує її глибинні ціннісно-нормативні та ментальні домінанти.

Культуробудівний потенціал права реалізується через специфічну антропологічно-правову спрямованість інституту права та його відповідні регуляторні домінанти. Цими регуляторними домінантами можуть бути особа, держава, громадянське суспільство, різноманітні етносоціальні спільноти (класи, стани, етноси, нації тощо). На основі визначення регуляторної домінанти відбувається вибудовування змісту права відповідно до потреб суспільства, які структуруються через ціннісно-нормативну матрицю культури.

Регуляторними домінантами права в культурі є юридичний персоналізм, юридичний етатизм і легізм, юридичний цивілізм та юридичний корпоративізм. Відповідно, домінанти правових культур поділяються на персоналістичні, етатистські та формалістичні, комюнітарні та корпоративні. Реалізація в культурному просторі регуляторних домінант об'єктивується через систему законодавства та юридичної практики, набуває нормативності й імперативності. Тим самим право стає частиною культурної реальності, засобом її творення, конститує смислороджуючі структури інституту права в його духовно-моральній перспективі.

Еволюція правової культури відбувається через поєднання регуляторних домінант одних культур із регуляторними домінантами інших, через їх соціокультурну гібридизацію, яка фіксується в лексико-семантичних змінах юридичного тезаурусу, удосконалюється в дискурсі засобів масової інформації. Гібридизація правових культур та їх домінант полягає у взаємному посиленні персоналістичної, етатистської, комунітарної та корпоративної спрямованості культурних цінностей, що дає змогу досягти культурно-правового синтезу.

Юридична лінгвосфера є складно структурованою системою, у якій вирізняються такі елементи: 1) базові юридичні імперативи, які трапляються практично в усіх системах соціонормативної регуляції та виражають універсальні релігійні, моральні й ідеологічні цінності культури; 2) формалізоване право, яке представлене системою розрізнення нормативної та девіантної соціальної поведінки суб'єктів; 3) корпус інтерпретаторів та інтерпретацій; 4) шар професійних дискурсів інтерпретаторів із приводу інтерпретацій; 5) шар непрофесійних дискурсів у соціальних комунікаціях; 6) суміжні соціонормативні системи; 7) соціально орієнтовані дії різних соціальних суб'єктів, які артикулюють свої правові інтереси.

Саме артикуляція зазначених інтересів приводить до виникнення того, що дослідники називають сенсорними засадами буття права. Про що, власне кажучи, ідеться? Як стверджують П. Евік та С. Сілбі, у повсякденному житті ми рідко відчуваємо присутність чи дію закону [8, с. 15]. Однак, як зазначають Д. Мандіч, К. Нірта, А. Павоні та А. Філіппопулос-Міхалопулос, усі почуття задіяні у сприйнятті правового ландшафту, а у правовому ландшафті кожна поверхня, запах, колір, смак і звук регулюються певною формою закону [16, с. 3–9].

Таким чином, право розкривається не лише в судових рішеннях, законодавстві або контрактах, а й у запаху дерев, які палають в амазонських лісах, у смаку овочів, які ми їмо, у дитячих віршах і піснях протесту, які ми чуємо [10; 19], або в міських ландшафтах, у яких ми живемо, де соціальні артефакти – житло, просторова сегрегація чи вуличне мистецтво – мають прямий юридичний складник. Крім того, правові конфлікти часто мають емоційний вимір, проте судові процедури з регуляторними правилами й ритуалами контролюють і регулюють прояви афектів та емоцій у залі суду [7, с. 407–420].

Як зауважує С. Марусек, ідеться про синестезію у праві – феномен, у якому «чуттєві сприйняття поєднуються в єдиний досвід» (наприклад, здатність відчувати колір). За словами науковця, аналіз таких чуттєвих образів дає більш глибоке та творче розуміння того, як право працює через тілесно-сенсорні складники (доторки, слух, нюх, візуальний образ) у різних ділянках досвіду, у якому перебувають наші тіла в повсякденному житті та в місцях, де ми живемо [13, с. 1].

Д. Мандіч, К. Нірта, А. Павоні та А. Філіппопулос-Міхалопулос наводять такий приклад: коли ви входите до кімнати, де пахне

трояндами, це є нічим іншим, як запахом статі в кімнаті. Ви можете випробувати, побачити, відчути запах та відчути закон, коли увійдете до будівлі суду або іншої авторитетної установи, що характеризується поганими екологічними умовами здоров'я, де неприємний запах може вказувати на небезпечне середовище й неповагу до прав користувачів [17, с. 8]. Право постійно включає органи чуття (через безліч відносин із мовою, літературою, архітектурою, зображенням і звуком, а також за допомогою своїх інструментів, технологій та процедур) і конструює його значення, маніпулює почуттями трьома способами: шляхом категоризації, контролю та інверсії [16; 19; 20]. Така маніпуляція також є удаванням, адже наша свідомість постійно спрямовується та змінюється соціокультурними й технологічними змінами, які закон присвоює та класифікує, додаючи нові властивості і відкидаючи інші.

Висновки і пропозиції. Концепція культури, яка дає можливість здійснювати соціокультурний аналіз права, також має наслідки для інтерпретації джерел, з яких походять культурні практики, і для способів, якими соціологи повинні взаємодіяти із цими практиками, щоб інтерпретувати право під кутом зору культурного повсякдення. Під правовою культурою із цієї позиції розуміють не лише виробництво культурних сенсів, до якого залучені юридичні та політичні еліти. У такому розумінні право складається з практик повсякдення, у які занурені різні соціальні актори.

Встановлено, що ці актори роблять і говорять під час виконання юридичних процедур, як вони взаємодіють зі своїми клієнтами, за допомогою яких процедур вони створюють юридичні тексти, як відбуваються їх неформальні інтеракції. У зазначених практиках не обов'язково наявна їх формально-логічна відповідність юридичним текстам, проте всі ці практики можуть ставати сенсо-генераційним середовищем для правової культури. Так само в цивілістичному розумінні правова культура твориться правовою практикою громадян. При цьому особи, державні інституції, громадянське суспільство, соціальні групи та соціальні корпорації не обов'язково доходять до соціального консенсусу в розумінні того, які складники правової культури мають бути засадничими, а які – периферійними.

Концепція правової культури в контексті плюралістичного соціокультурного аналізу має наслідки у вигляді зміщення методологічних акцентів. Це зміщення полягає в переході від опису й тлумачення юридичних текстів до інтерпретації сенсорних образів, у яких розкриваються правові практики. Це лише один із методичних інструментів, які доступні для соціології. Плюралістичний соціокультурний аналіз припускає для розуміння сучасних правових культур поворот у бік соціографічних методів. Ці якісні інструменти дослідження сприятимуть детальному опису практик, що є частиною правової культури, проте відрізняються від виробництва юридичних текстів.

Список використаної літератури

1. Гарфинкель Г. Исследования по этнометодологии. Санкт-Петербург : Питер, 2007. 335 с.
2. Шюц А. Смысловая структура повседневного мира: очерки по феноменологической социологии / сост. А.Я. Алхасов ; пер. с англ. А.Я. Алхасова, Н.Я. Маздумяновой под науч. ред. Г.С. Батыгина. Москва : Институт Фонда «Общественное мнение», 2003. 336 с.
3. Шюц А. Избранное: мир, светящийся смыслом / пер. с нем. и англ. ; сост. Н.М. Смирнова. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004. 1056 с.
4. Brigham J. Material Law. A Jurisprudence of What's Real. Philadelphia : Temple University Press, 2009. 218 p.
5. Cotterrell R. Law in Culture. *Ratio Juris*. 2004. Vol. 17. Issue 1. P. 1–14.
6. Cotterrell R. Law and Culture – Inside and Beyond the Nation State. *Retfoerd: Nordisk Juridisk Tidsskrift*. 2008. Vol. 31. Issue 4. P. 23–36.
7. Carlson K. Found in Translation: The Value of Teaching Law as Culture. *Drexel Law Review*. 2013. Vol. 5. Issue 2. P. 407–420.
8. Ewick P., Silbey S. The Common Place of Law. Stories from Everyday Life. Chicago : The University of Chicago Press, 1998. 336 p.
9. Feenan D. Foreword: Socio-legal Studies and the Humanities. *International Journal of Law in Context*. 2009. Vol. 5. Issue 3. P. 235–242.
10. Synesthesia of Law. An International & Multi-Disciplinary Conference / ed. by D. Gandorfer, N. Sheffi. Princeton, NJ, 2016. URL: <http://www.princeton.edu/international/partnerships/council/research-partnership/sciences-po/Levin-Jamin.pdf> (accessed on 11.11.2016).
11. Knox S.L., Davies C. The Force of Meaning. *Cultural Studies of Law. Cultural Studies*. 2013. Vol. 27. Issue 1. P. 1–10.
12. Marusek S. Politics of Parking: Rights, Identity, and Property. Abingdon ; New York : Routledge, 2012. 176 p.
13. Marusek S. Exploring Layers of Law and the Sensory at the Volcano. Synesthetic Legalities: *Sensory Dimensions of Law and Jurisprudence* / ed. by S. Marusek. Abingdon ; New York : Routledge, 2016. P. 1–9.
14. Moran L.J. Visual Justice: A Review Essay. *International Journal of Law in Context*. 2012. Vol. 8. P. 431–436.
15. Olson G. Introduction: Mapping the Pluralist Character of Cultural Approaches to Law. *German Law Journal. Special Issue on "Law's Pluralities: Arguments for Cultural Approaches to Law"*. 2017. Vol. 18. Issue 2. P. 233–254.
16. Introduction: Law and Smell / D. Mandic, C. Nirta, A. Pavoni, A. Philippopoulos-Mihalopoulos. *Non Liqueur: The Westminster Online Working Papers. Law and the Senses Series: Smell*. 2015. P. 3–9. URL: https://nonliquetlaw.files.wordpress.com/2015/04/law-and-the-senses_smell.pdf (accessed on 11.11.2016).
17. Introduction: Law and Taste / D. Mandic, C. Nirta, A. Pavoni, A. Philippopoulos-Mihalopoulos. *Non Liqueur: The Westminster Online Working Papers. Law and the Senses Series: Taste*. 2013. P. 3–10. URL: https://nonliquetlaw.files.wordpress.com/2013/05/law-and-the-senses_taste.pdf (accessed on 11.11.2016).

18. Manderson D. *Songs without Music: Aesthetic Dimensions of Law and Justice*. Berkeley ; Los Angeles ; London : University of California Press, 2000. 316 p.

19. Parker J. Towards an Acoustic Jurisprudence: Law and the Long Range Acoustic Device. *Law, Culture and the Humanities*. 2015. Vol. 14. Issue 2. P. 1–17.

20. Parker J. Acoustic Jurisprudence. Listening to the Trial of Simon Bikindi. Oxford : Oxford University Press, 2015. 272 p.

21. De Sousa Santos B. *Toward a New Legal Common Sense*. Law, Globalization, and Emancipation. London : Butterworths, 2002. 600 p.

22. Sarat A., Simon J. Beyond Legal Realism? Cultural Analysis, Cultural Studies, and the Situation of Legal Scholarship. *Yale Journal of Law & the Humanities*. 2001. Vol. 13. Issue 1. P. 3–32.

Zoska Ya. V., Pustovyi O. O. Law and culture in everyday practices: before troubling the problem

The aim of this article is to describe the field of interaction of law with various cultural practices, which allows us to explore it as the formation of end-to-end presence through the prism of cultural, sociological, moral and ethical studies and build bridges between law and other cultural practices.

It is determined that the concept of culture, which allows socio-cultural analysis of law, also has implications for the interpretation of sources from which cultural practices originate and for the ways in which sociologists should interact with these practices to interpret law from a cultural perspective. From this point of view, legal culture is understood not only as the production of cultural meanings, in which legal and political elites are involved. In this sense, law consists of everyday practices in which various social actors are immersed. It is emphasized that they (these actors) do and speak during legal procedures, how they interact with their clients, through which procedures they create legal texts, how their informal interactions take place.

It is stated that in these practices their formal and logical compliance with legal texts is not necessarily present, but all these practices can become a sense-generating environment for legal culture. Similarly, in the civilist sense, legal culture is created by the legal practice of citizens. At the same time, individuals, government institutions, civil society, and corporate groups do not necessarily reach a social consensus in terms of understanding which components of legal culture should be fundamental and which should be peripheral.

It is summarized that the concept of legal culture in the context of pluralistic socio-cultural analysis has consequences in the form of a shift in methodological emphasis. This shift is the transition from the description and interpretation of legal texts to the interpretation of sensory images, which reveal the legal practices. This is just one of the methodological tools available to sociology. Pluralistic socio-cultural analysis involves a turn towards socio-graphic methods for understanding modern legal cultures. These qualitative research tools will facilitate a detailed description of practices that are part of the legal culture but differ from the production of legal texts.

Key words: law, legal practices, everyday life, sensory representations of law, dominants of legal cultures, personalistic, statist and formalistic, community and corporate dominants of legal cultures.

УДК 316.74 32+316.32(477)

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.2>

І. В. МИКИТЮК

аспірант кафедри соціології історичного факультету,
Львівський національний університет імені Івана Франка

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНКЛЮЗІЇ ТА ЕКСКЛЮЗІЇ В СОЦІОГУМАНІТАРНИХ НАУКАХ

Статтю присвячено проблемам дослідження інклюзії та ексклюзії в межах соціогуманітарних наук. Попри те, що питання інклюзії та ексклюзії входить до предмета професійного обговорення більшості соціогуманітарних наук, на сьогодні відчутно бракує інформації про реальні проблеми дослідження цих питань. Сучасні вітчизняні й зарубіжні теоретико-методологічні дослідження інклюзивного навчання ґрунтуються на філософських ідеях екзистенціалізму, прагматизму, постмодернізму, феноменології, що забезпечують практичне впровадження інтерактивного підходу, завдяки якому сформувалося підґрунтя інклюзивної освіти як у вітчизняних, так і в зарубіжних соціогуманітарних науках. З огляду на принцип методологічної відносності, відповідно до якого педагогічна парадигма інклюзивної освіти зумовлена певними філософсько-методологічними установами, феномен освітньої інтеграції реалізується у практичній освітній діяльності з оперттям на філософські та науково-теоретичні позиції. З огляду на вищесказане представлене дослідження присвячене аналізу стану та можливих перспектив вивчення теоретико-методологічних основ інклюзивного навчання на основі філософського осмислення цього феномену. Автором акцентовано на тому, що розроблення світоглядного фундаменту інклюзії та ексклюзії як нової соціокультурної реальності, а також вироблення методологічних засад пізнання закономірностей застосування й розвитку інклюзивних процесів можливе в таких аспектах, як філософсько-методологічний, історико-філософський, онтологічний, гносеологічний, аксіологічний, філософсько-антропологічний, соціально-філософський. Наголошено на тому, що формування гуманістичного середовища, яке забезпечує рівноправність суспільного буття людей, зокрема осіб з обмеженими можливостями життєдіяльності, можливе шляхом дослідження цього явища в різних соціогуманітарних науках, зокрема філософії, культурології, соціології, педагогіці. Сучасне співвідношення стану вітчизняної інклюзії та ексклюзії з теоретико-методологічними засадами соціогуманітарних наук забезпечить процес удосконалення й коригування цих понять.

Ключові слова: інклюзивна освіта, інклюзія, ексклюзія, освітня інтеграція, практичне впровадження інклюзивної освіти.

Постановка проблеми. Реалії сьогодення передбачають розгляд інклюзії як специфічної форми суспільного буття людей, зокрема осіб з обмеженими можливостями життєдіяльності, яка реалізується завдяки підтримці та розвитку (або відсутності підтримки) суспільством і його підсистемами (зокрема, підсистемою інститутів освіти) та щодо участі в якій усі члени суспільства мають право вільного вибору.

Інклюзія як форма суспільного буття передбачає для людини з особливими потребами необмежувану участь і свободу вибору міри, форм та способів у всіх соціальних процесах, на всіх щаблях освіти, під час дозвілля, на роботі, у реалізації різних соціальних ролей і функцій. Це законодавчо закріплено в більшості розвинених країн світу. Категорія свободи вибору є фундаментальним принципом соціальної політики держави у сфері інклюзії та має у своїй основі певну філософську й науково-теоретичну основу. У цьому контексті інклюзія розглядається як право вибору кожного учня місця, способу та мови навчання; для учнів з особливими освітніми потребами в разі їх вибору як місця навчання установи загального призначення – створення умов, адекватних за якістю спеціальних освітніх послуг можливостям спеціальної освітньої установи, та повне включення до освітнього процесу масової освітньої установи.

Зазначені уявлення про освітню інтеграцію та її досить успішна реалізація забезпечені у світовій системі освіти конкретними філософськими позиціями, відповідними їм науковими теоріями та методологічними підходами.

Нині очевидним є той факт, що розвиток вітчизняної інклюзивної освіти буде неефективним, якщо просто формально переносити найбільш вдалі зарубіжні моделі в незмінні умови навчання й виховання вітчизняних освітніх закладів загального призначення без осмислення філософії та теорії інклюзії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Співвідношення реалій і практики з теоретико-методологічними підставами інклюзії та ексклюзії має допомогти подолати наявні помилки та попередити їх виникнення в перспективі. Цьому сприятиме й подальше розроблення філософських і теоретико-методологічних підстав дослідження інклюзії та ексклюзії в соціогуманітарних науках.

У межах статті представимо короткий аналіз стану та можливих перспектив дослідження теоретико-методологічних основ інклюзивного навчання з опертям на філософське осмислення цього феномену, а також загальнонауковий і приватно-науковий рівні теоретичних та методологічних основ розвитку інклюзії.

Наведемо приклади відповідних визначень понять «інклюзія» та «ексклюзія», які розглядаються як споріднені в науковій термінології. «Широкий» сенс інклюзії (інклюзивної освіти) полягає в розгляді інклюзивної освіти як гнучкого підходу до навчання, унікального процесу доступної освіти для кожного, у якому ліквідовано бар'єри,

пов'язані з несхожістю вчителів, та створено умови для саморозкриття потенціалу людини [2, с. 115]. Поняття «ексклюзія» використовується під час розгляду процесу блокування (позбавлення певного доступу) через обмеження різних прав, можливостей і ресурсів, які зазвичай доступні для членів іншої групи та є фундаментальними для соціальної інтеграції і дотримання прав людини в цій конкретній групі [18, с. 67].

Для філософії як однієї з форм суспільної свідомості значущим є розроблення світоглядного фундаменту освітньої інтеграції як нової соціокультурної реальності та вироблення методологічних засад пізнання закономірностей застосування й розвитку інклюзивних процесів. Це є можливим у таких філософсько-методологічних аспектах, як історико-філософський, онтологічний, гносеологічний, аксіологічний, філософсько-антропологічний, соціально-філософський.

З огляду на принцип методологічної відносності, відповідно до якого та чи інша педагогічна парадигма (традиція, система) зумовлюється певними (часто різними) філософсько-методологічними установками й нормами, можна констатувати, що вітчизняні та зарубіжні дослідники щодо феномену освітньої інтеграції та способів її реалізації в освітній практиці спираються на методологічні, а отже, і філософські, та науково-теоретичні позиції.

Необхідно зауважити, що сучасна політика європейських країн зорієнтована насамперед на розвиток системи освіти дітей із загальними вадами розвитку (далі – ЗВР) шляхом їх залучення в освітній процес загальноосвітніх закладів. Саме такий підхід забезпечує поєднання освітньої і соціально-гуманістичної парадигми та постає прогресивним шляхом розвитку соціальної взаємодії з дітьми із ЗВР (його підтримують Т. Бут, Е. Гоффман, Т. Лорман, Д. Депплер, Дж. Лупарт, Д. Харві, О. Шпек та інші вчені) [2, с. 13].

В основі зарубіжних досліджень і концепцій інклюзивного навчання лежать філософські ідеї екзистенціалізму, прагматизму, постмодернізму, феноменології, які в теорії та методології конкретних наук (психології, педагогіки, соціології) переломлюються в інтерактивний підхід, який сприяє розвитку таких напрямів, як соціально-феноменологічний і соціально-екологічний, що є теоретико-методологічними підставами впровадження інклюзивної освіти в зарубіжній педагогіці. Так, наприклад, філософія екзистенціалізму запропонувала новий погляд на людину з обмеженими можливостями, її індивідуальне й соціальне буття – представила центральну ідею про екзистенцію, тобто центральне ядро людського «Я», завдяки якому кожна людина є єдиною у своєму роді, неповторною та вільною особистістю, що «вибирає» і «будує» сама себе, своє життя, є відповідальною за свої дії щодо себе й навколишнього світу [11, с. 151–155].

Вибір методології у процесі розгляду феномену інклюзивного навчання визначається метою, завданнями та характером діяльності в його межах. Для адміністративно-організаційної діяльності

та вирішення організаційно-педагогічних завдань доцільно використати системно-синергетичний підхід. Так, з опертям на системно-структурний і функціонально-цільовий варіанти системного підходу під час аналізу процесу впровадження інклюзії в нашій країні можна виявити, що з двох організаційно-адміністративних моделей цього процесу, які існують у світовій практиці (модель «поглинання» та модель «співіснування»), вибрали найгіршу модель – «поглинання», у якій порушено фундаментальний принцип інклюзії, а саме свободу вибору місця навчання. Більшість європейських країн реалізують іншу модель – «співіснування», яка не спотворює ключові ідеї інклюзивного процесу [12, с. 109]. Застосування синергетичного підходу під час вирішення організаційно-педагогічних завдань інклюзії дає змогу як виявляти точки бифуркації в розвитку системи й надавати їй своєчасну допомогу, так і надавати синергетичного характеру цій допомозі [11, с. 101–105].

З позицій конструктивізму проблема дефіцитарності людини з обмеженими можливостями переноситься у площину відновлення динамічної рівноваги між нею та системою навколишнього середовища. У цьому можливі різні варіанти розвитку зазначених відносин: від змін, які наявні в середовищі, задоволення потреб людини в саморозвитку до редукування й спотворення траєкторії саморозвитку та становлення «Я» людини за ригідності довкілля [6, с. 17].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Дослідження проблем інклюзії не може залишити без уваги питання етики – норм і правил людської поведінки, обов'язків людей одне щодо одного в умовах спільного навчання, а також проблему формування інклюзивного соціального середовища під впливом гуманістичної етики. Формування гуманістичного середовища, яке забезпечує рівноправність суспільного буття людей, зокрема осіб з обмеженими можливостями життєдіяльності, можливе шляхом дослідження цього явища в різних соціогуманітарних науках, зокрема філософії, культурології, соціології, педагогіці. Розгляд теоретико-методологічних підходів до дослідження інклюзії та ексклюзії в межах окремих соціогуманітарних дисциплін стане основою проведеного аналізу у представленій роботі.

Мета дослідження – провести аналіз теоретико-методологічних засад дослідження інклюзії та ексклюзії в соціогуманітарних науках (філософії, психології, соціології, педагогіці). Основними шляхами досягнення зазначеної мети повинні стати, по-перше, аналіз характерних ознак процесу інклюзії та ексклюзії; по-друге, фокус на основних поняттях, моделі навчання, специфіці практичного впровадження інклюзивної освіти в умовах сьогодення; по-третє, розгляд теоретико-методологічних засад інклюзії та ексклюзії в соціогуманітарних науках.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розпочнемо розгляд теоретико-методологічних підходів до вивчення явища інклюзії та ексклюзії з розгляду філософського підходу, формування якого

опосередковано впливало на розвиток досліджень в інших соціо-гуманітарних науках. Сучасні умови соціуму повинні забезпечити буття людини з обмеженими можливостями в такий спосіб, щоб вона мала можливості стати рівноправним членом суспільства, реалізувати себе в цьому суспільстві. Проблеми інклюзивного підходу розглядаються різними філософськими дисциплінами, що забезпечує можливість світоглядного вивчення цього явища. Так, з позицій філософської антропології дослідники можуть підійти до вивчення антропологічних аспектів розвитку людини з обмеженими можливостями, з огляду на положення, що вона більшою мірою, ніж будь-яка інша людська істота, потребує освіти, яка робить для неї можливим саморозвиток і самореалізацію [1, с. 21]. Це забезпечується лише в діалогічному процесі постійної та активної взаємодії людини із соціокультурним оточенням упродовж її життя й діяльності в умовах певного історичного часу.

Окремо варто зупинитися на науковому аналізі понять «інклюзія» та «інтеграція». Він підводить до думки, що інтеграція відрізняється спробою «повернути» осіб із ЗВР у суспільство, тобто забезпечити альтернативу сегрегації. Інклюзія спрямована на збільшення ступеня участі всіх без винятку людей у соціальних процесах. На відміну від інтеграції інклюзія припускає, що в її розвитку зацікавлені всі люди, а не тільки люди із ЗВР. Усі вони беруть активну участь у досягненні очікуваного результату інклюзії, оскільки люди, незалежно від їхніх особливостей, в інклюзивному суспільстві не лише прагнуть одних і тих самих соціальних цілей, а й досягають (нехай навіть різними шляхами) певного соціального статусу, самореалізації, прихильності.

Застосування філософського підходу розпочнемо з розгляду аксіологічних позицій, які допомагають аналізувати проблеми ціннісного ставлення до самого феномену інклюзивної освіти та людини з обмеженими можливостями в умовах цієї освіти. Результати осмислення можуть бути долучені до вирішення онтологічних проблем, таких як проблема якості буття людини з обмеженими можливостями за наявності та відсутності інклюзивного навчання [9, с. 145–146]. Характер вирішення цих проблем визначає особливості соціально-філософського осмислення життєдіяльності людини з обмеженими можливостями, насамперед її освіти, соціалізації та виживання в сучасному світі.

У межах психології широкого розвитку набула концепція гуманістичної психології. Її витоками стали феноменологія (напрямок філософії, що розглядає структури свідомості та явища, які в ній відбуваються [21, с. 211]) та екзистенціалізм (напрямок філософії, що позиціонує й досліджує людину як унікальну духовну істоту, яка здатна до вибору власної долі [5, с. 201]), які своєю чергою забезпечили розвиток гуманістичної психології та розроблених у її руслі технологій інклюзивного навчання.

Соціологічні науки в межах інклюзивного підходу впроваджують соціально-феноменологічну концепцію, яка найповніше представлена в роботах Е. Гуссерля [3], Г. Шпета [23], Р. Ингардена [10] та інших учених. Феноменологічний напрям виявляється в осмисленні природи дитини, досвіду її чуттєвого життя, які існують у певному соціально детермінованому просторово-часовому й мовному середовищі. Отже, саме соціальна інклюзія підтримує різноманітність в інтересах не окремих груп осіб, а демократичного суспільства загалом, спрямованого на дотримання прав і свобод, тобто підвищує якість життя всіх без винятку громадян.

Ще одним напрямом досліджень інклюзії та ексклюзії в соціології є концепція нормалізації, яка передбачає, що поруч з інвалідом обов'язково має бути хтось; при цьому ставлення інваліда до самого себе та ставлення суспільства до нього істотно не змінюється, у нього виникає почуття залежності й незахищеності. Таким чином, сьогодні актуалізується необхідність створення наукових основ і методичних умов включення осіб з інвалідністю в соціальний простір. Сучасний розвиток суспільства вимагає розроблення нової моделі інклюзії, що дасть змогу розширити наукові уявлення про цей феномен, а також створити нову парадигму соціальної роботи з особами, які мають інвалідність.

Як вважає С. Тарасенко, соціальна практика наголошує більше на відмінностях, ніж на схожості людей [19, с. 12]. Зауважимо, що це цілком правомірно з позиції концепції нормалізації, проте не відповідає пріоритетам інклюзії. Людська гідність створює справжнє поле самоповаги, відбиває саму сутність людини, закріплює ідею про неповторність і цінність для суспільства кожної людини. На думку С. Шаракшане, гідність як константа буття особистості передбачає, що людина не спроможна визнати своє життя, якщо суспільство змушує її жити в умовах, які позбавляють її почуття власної гідності [22, с. 101]. Ж. Усманов вважає, що оцінювати соціально-правові механізми необхідно, зокрема, з позиції їх спрямованості на визнання людської гідності [29, с. 1531]. Отже, концепція людської гідності розкриває механізм розвитку сучасного суспільства. Пропонована вченим модель людської гідності у своїй основі має феномени причетності, які в зарубіжних підходах визнаються центральними характеристиками інклюзії [29, с. 1532].

Засобом оптимізації соціальних процесів для молодих людей з інвалідністю та створення оптимальних умов для їх особистісної самореалізації Г. Жигунова вважає вивчення їх повсякденності, що й було зроблено автором [3]. Результати цього дослідження дають можливість вивести молодих людей з інвалідністю на межі традиційних для інвалідів видів діяльності, життєвих стратегій і способу життя в широкі соціальні практики, тобто порушити нав'язані їм громадські сценарії, подолати одноманітність завдяки збагаченню соціального репертуару їх поведінки, розширенню спектра доступних соціальних ролей.

На наше переконання, саме такими причинами може зумовлюватися низька ефективність соціальної реабілітації та адаптації осіб з обмеженими можливостями, оскільки створюються передумови для їх витіснення із соціальних практик, що неминуче призводить до ізоляції, причому не тільки зовнішньої, а й внутрішньої: самотності, переживання своєї непотрібності, почуття приреченості. Загалом можна сказати, що основними категоріями соціальної інклюзії є насамперед повага, самореалізація, загальнолюдські цінності (спілкування, прихильність, дружба, переживання як цінність тощо).

Теоретико-методологічні підходи до розгляду інклюзії та ексклюзії найширше представлені в педагогічних дослідженнях. Конструктивістська методологія дає змогу обґрунтувати та надалі розвивати педагогічні технології інклюзивного навчання в частині організації, форм, методів, прийомів роботи в руслі вимог конструктивістської дидактики [7, с. 42]. Ще одним напрямом є педагогічна деонтологія як специфічна для моральності форма прояву соціальної необхідності у професійній діяльності педагога, зокрема такого, який працює в умовах інклюзії (Н. Назарова [15], Х. Хекхаузен [19]). Інклюзія та ексклюзія розглядаються як своєрідна філософія, яка задовольняє потреби в освіті, розкриває та розвиває індивідуальні здібності, підтримує і надає впевненості, сприяє адаптації, соціалізації, самореалізації, набуттю досвіду (комунікативного, соціального, психологічного). Результатом інклюзивного навчання має стати гармонійно розвинена особистість, яка не дистанціює себе від суспільства та не відчуває відчуження, здатна до самостійного й повноправного життя в суспільстві [6, с. 25].

Отже, проблема формування нової соціокультурної реальності та вироблення методологічних засад пізнання закономірностей застосування й розвитку інклюзивних процесів реалізовується в різних соціогуманітарних науках (філософії, психології, соціології, педагогіці). Результатом цього процесу має бути становлення нового гуманістичного середовища, яке забезпечує рівноправність суспільного буття людей, зокрема й людей з обмеженими можливостями життєдіяльності.

Висновки і пропозиції. Унаслідок проведеного дослідження можна констатувати, що розроблення світоглядного фундаменту інклюзії та ексклюзії як нової соціокультурної реальності, а також вироблення методологічних засад пізнання закономірностей застосування й розвитку інклюзивних процесів можливе у філософсько-методологічному, історико-філософському, онтологічному, гносеологічному, аксіологічному, філософсько-антропологічному, соціально-філософському аспектах.

Формування гуманістичного середовища, яке забезпечує рівноправність суспільного буття людей, зокрема осіб з обмеженими можливостями життєдіяльності, можливе шляхом дослідження цього явища в різних соціогуманітарних науках, зокрема філософії, культурології, соціології, педагогіці.

Проведений аналіз стану та можливих перспектив вивчення теоретико-методологічних основ інклюзивного навчання з огляду на сучасне філософське осмислення цього феномену забезпечив виявлення напрямів удосконалення наявних проблем.

Сучасне співвідношення стану вітчизняної інклюзії та ексклюзії з теоретико-методологічними засадами соціогуманітарних наук забезпечить процес удосконалення й коригування цих понять.

Основним напрямом на шляху подолання наявних проблем розвитку інклюзивної вітчизняної освіти має стати розроблення філософських і теоретико-методологічних підстав інклюзії та ексклюзії.

Список використаної літератури

1. Бим-Бад Б. Педагогическая антропология : курс лекций. Москва : Логос, 2002. 177 с.
2. Бондар В. Інклюзивна освіта як соціально-педагогічний феномен. *Рідна школа*. 2011. № 3. С. 10–14.
3. Гуссерль Е. Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія. Вступ до феноменологічної філософії. *Філософська думка*. 2002. № 3. С. 134–149.
4. Гуссерль Э. Идеи к чистой феноменологии и феноменологической философии. Москва : Академический проект, 2009. 489 с.
5. Екзистенціалізм. *Філософський енциклопедичний словник* / В. Шинкарук (гол. редкол.) та ін. Київ : Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України ; Абрис, 2002. 742 с.
6. Ерганова О. Интеграция и инклюзия в аспекте. *Инклюзивное образование: методология, практика, технологии* : материалы международной научно-практической конференции, г. Москва, 20–22 июня 2011 г. / редкол. : С. Алехина и др. Москва : МГППУ, 2011. С. 17.
7. Жигунова Г. Социальная идентичность лиц с ювенальной инвалидностью : монография. Москва ; Берлин : Директ-Медиа, 2014. 207 с.
8. Загвоздкин В. Общечеловеческое образование, или суть и смысл вальдорфской педагогики. *Директор школы*. 2000. № 1. С. 41–49.
9. Ильин В. Аксиология. Москва : Изд-во МГУ, 2005. 216 с.
10. Ингарден Р. Введение в феноменологию / пер. А. Денежкина, В. Куренного. Москва : Дом интеллектуальной книги, 1999. 121 с.
11. Інвалідність та суспільство : навчальний посібник / Л. Байда, О. Красюкова-Енс, В. Азін та ін. ; за заг. ред. Л. Байди, О. Красюкової-Енс. Київ : Київський університет, 2011. 188 с.
12. Індекс інклюзії : навчально-методичний посібник / О. Патрикєєва, Н. Софій, І. Луценко, І. Василяшко ; за заг. ред. В. Шинкаренко. Київ : ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2011. 96 с.
13. Інклюзія як нова філософія освіти. *Радість дитинства – вільні рухи*. 2009. № 4. С. 8.
14. Максименко Н. В Україні зростає кількість дітей з обмеженими можливостями здоров'я. *УНІАН Здоров'я*. 2011. № 46. С. 3.
15. Міщук Л. Інклюзивна освіта як умова соціалізації дітей з обмеженими можливостями здоров'я у процесі навчання. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Znpkhist/2012_5/12mliupn.pdf (дата звернення: 24.12. 2021).

16. Назарова Н. Конструктивизм как методологическая основа научных исследований и инновационных тенденций в специальном образовании. *Специальная педагогика и специальная психология: современные проблемы теории, истории, методологии* : материалы Третьего международного теоретико-методологического семинара, г. Москва, 4 апреля 2011 г. / ред. кол. : Н. Назарова и др. Москва, 2011. С. 4–9.

17. Програма: «Через освіту до соціальної інтеграції» / Національна Асамблея осіб з обмеженими можливостями здоров'я України. URL: <http://naini.org.ua> (дата звернення: 24.12. 2021).

18. Оксамитная С., Хмелько В. Социальная эксклюзия в Украине на начальной стадии реставрации капитализма. *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2004. № 3. С. 66–77.

19. Тарасенко Е. Социальная политика в области инвалидности. *Журнал исследований социальной политики*. 2004. № 2(1). С. 7–28.

20. Усманов Ж. Понятие «достоинство человека» и его научно-философская сущность. *Молодой ученый*. 2015. № 10. С. 1530–1532.

21. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность : в 2 т. / пер. с нем. под ред. Б. Величковского. Москва : Педагогика, 1986. Т. 1. 408 с.

22. Шаракшанэ С. Суть и смысл понятия «достоинство личности» в контексте философской антропологии. *Гуманитарные и социально-экономические науки*. 2006. № 3. С. 60–65.

23. Шпет Г. Явление и смысл (феноменология как основная наука и ее проблемы). Москва : Гермес, 1914. 219 с.

Mykytiuk I. V. Theoretical and methodological foundations of inclusion and exclusion study in the social sciences and humanities

The article is devoted to the problems of research of inclusion and exclusion in the framework of socio-humanitarian sciences. Despite the fact that the issue of inclusion and exclusion is the subject of professional discussion of most socio-humanitarian sciences, today there is a significant lack of information about the real problems of research on these issues. Modern domestic and foreign theoretical and methodological studies of inclusive education are based on philosophical ideas of existentialism, pragmatism, postmodernism, phenomenology, providing practical implementation of the interactive approach, which formed the basis for inclusive education in both domestic and national languages. Given the principle of methodological relativity, according to which the pedagogical paradigm of inclusive education is determined by certain philosophical and methodological attitudes, the phenomenon of educational integration is realized in practical educational activities based on philosophical and scientific-theoretical positions. Given the above, our study is devoted to the analysis of the state and possible prospects of studying the theoretical and methodological foundations of inclusive education, based on a philosophical understanding of this phenomenon. The author emphasized that the development of the worldview basis of inclusion and exclusion as a new socio-cultural reality, and the development of methodological foundations for the knowledge of the patterns of application and development of inclusive processes are possible in such aspects as: philosophical-methodological, historical-philosophical, ontological, socio-philosophical aspects. It is noted that the formation of a humanistic environment, providing equality of social existence of people, considering people with disabilities, is possible through the study of this phenomenon in different socio-humanitarian

sciences, in particular, philosophy, culturology, sociology, pedagogy. The modern correlation of the state of domestic inclusion and exclusion with the theoretical and methodological foundations of socio-humanitarian sciences will provide the process of improvement and adjustment of these concepts.

Key words: *inclusive education, inclusion, exclusion, educational integration, practical implementation of inclusive education.*

UDC 316.4

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.3>

YU. V. ROMANENKO

Doctor of Sociological Sciences, Professor,
Professor at the Department of International Media
Communications and Communication Technologies,
Institute of International Relations
of Taras Shevchenko National University of Kyiv

**SALAZAR AND SALAZARISM IN RECURSION
OF CULTURAL IDENTITIES AND VISUAL-ANALYTICAL
PORTRAITING: VISUAL-ANALYTICAL AND
SOCIO-SYSTEMOLOGICAL REFLEXION**

The article is devoted to a visual-analytical portrait of Salazar's personality as a recursion of the identities of Portuguese society in connection with Salazarism as a socio-political order. As a result of the analysis, the conclusion was formulated that Salazarism as a system was a clerical-hierocratic traditionalist dictatorship headed by a representative of the intellectual class. The autopoietic nature of Salazarism corresponded to its connection with the history of the country, the legitimate way of coming to power, the content of the cultural, economic and political transformations carried out, the minimization of external influence and autarkism, the Bonapartist strategy of interaction of the regime with various social groups.

It is stated that being a recursion of the highest value identities of Portugal, Salazar in visual-analytical portraiture is identified as a schizoid obsessive-compulsive positive-narcissistic psychopath, the nuclear structure of the character of which was harmoniously realized thanks to the successful inculturation in the Franciscan environment with the subsequent transfer to one of the best cognitive groups country. It is noted that the Salazar regime remained a technocracy until the end of the dictator's days, while Salazar himself allowed elements of professional-corporate crownism. The latter, however, did not accompany the spread of corrupt practices, but was an expression of functional necessity. Assessment of the built corporatist society, taking into account modern criteria, gives grounds to define it as clerical-Catholic, meritocratic-technocratic, with some elements of coercive solidarity and "targeted" repression directed against radical left elements.

Key words: Salazar, salazarism, cultural identities, recursion, Portuguese corporatism, neofunctional theory of society, theory of resource-distributive understanding of narcissism.

Formulation of the problem. The personality of a politician, like any other, from a neo-functional point of view, is a recursion of a certain set of his identities, which represent the selectively internalized meanings of cultural systems and the corresponding type of stratification of society. Portuguese society at the beginning of the twentieth century in the set

of its identities at the highest levels of value consciousness was clerical and fideistic, and in terms of its socio-professional structure, it slowly entered the group of countries of modernization transition. The presence of a large-scale colonial periphery in Portugal, among other circumstances, also affected the development of Portuguese capitalism due to its conjugation with the militaristic caste and estate-monarchical remnants.

For the sociology of international relations, the study of the personality of a politician in its visual-analytical and socio-systemological aspects seems to be underrepresented both in theoretical sociology, sociology of culture and sociology of personality, and in social psychology. Visual analytics and sociology of visual symbolism, on the one hand, and cultural and social systemology, on the other hand, makes it possible, when studying political leaders, to synthesize the ideas and methodologies of structural neofunctionalism, structuralism, symbolic interactionism and political psychoanalysis.

The presented synthesis makes it possible to identify the marking signs of identities in the empirical components of visually observable body images and behavior of both the personality in general and the personality of the political leader in particular. At the same time, the set of cultural macro-identities of the state, which is revealed in its geocultural, geopolitical, geo-economic positioning, is refracted into the strategy of building relations between the leader of this state and other participants in international relations. This article deals with A. de Oliveira Salazar, whose personality is interesting both in the context of studying the sociology of culture and cultural identities of Portugal, and in the sociology of personality and social psychology.

Salazarism as a new cultural, social and political order defined the image of Portuguese society until the early 70s of the twentieth century. At the same time, both for the indicated period and after the dictator's departure from life, the connection between his visual-bodily and mental characteristics, cultural identities, non-verbal and communicative components of the way of life and everyday social practices was not a subject for independent research. It also did not seem relevant to explore the relationship between the personality of the dictator and the international positioning of Portugal in the geocultural, geopolitical, geo-economic aspects. The designated subject areas are updated by the author in the presented article.

Analysis of recent research and publications. Publications on the subject of Salazar's personality and Salazarism lend themselves to classification according to the criterion of methodology, breadth / narrowness of the subject field, or belonging to a scientific / journalistic discourse.

According to the first criterion, publications include descriptive-analytical works of positivist and Marxist-oriented authors-historians and political psychoanalysts. The author has not found works that would have been devoted to psychoanalytic portraits of Salazar directly using Freudian, Jungian, Lacanian methodology. At the same time, there is literature on

other political personalities, presented in the political psychoanalysis of Z. Freud, E. Fromm, W. Reich, G. Lassuela and E.-V. Wilfenstein [1; 6; 16–17; 29–30].

According to the second criterion, these include monographs and scientific articles devoted to the history of Portugal and directly to the biography of Salazar, which is considered in the context of this history (J.-E. Saraiva, A.M. Khazanov, T. Gallagher, O.-T. Almeida) [15; 18–19; 24–25].

According to the third criterion, works on Salazar and Salazarism are classified as scientific or journalistic research, including articles in Russian, English and Portuguese.

The empirical research was carried out by the author on the basis of photographic materials presented in the public domain on the Salazar Portret Study resource [27], as well as other sources of photographic and video materials about the dictator. The algorithm of empirical research is presented in the works of the author of this article and assumes a correlation (qualitative, but not quantitative) identification of cultural, social, psycho-behavioral and bodily-visual personality traits as a recursion of the identities of the cultural and social system. In turn, fundamental for the author of this article are the works of N. Luhmann and his concept of autopoiesis, the development of which, taking into account the ideas of structural functionalism of E. Durkheim, makes it possible to talk about the organistic autopoiesis of dictatorships, which in the social aspect is opposed by the mechanistic autopoiesis of despoties [3; 7–12].

The dictatorship of Salazar, from the moment of her coming to power, was characterized by the organic nature of autopoiesis for a number of reasons: a) due to the correspondence of the social need to overcome poverty and corruption; b) due to the conformity, clerical, fideistic, traditionalist mentality of the Portuguese; c) due to the compliance with the international order of the countries of the fascist axis, which seemed to be the best not for the alliance, but for Portugal; d) due to the minimization of the number of victims of political repression, which, in comparison with the Francoist, Hitlerite and other regimes of the Axis countries, turned out to be minimal.

In the monographs of the author of this article [7–12; 20], a six-level algorithm for identifying identities was presented, which, in turn, was integrated with the subsequent study of cultural and social systemology as a version of the neofunctional theory of society. Also methodologically important for the author of the publication is his accepted theory of the resource-distributive understanding of narcissism as a phenomenon that describes the interaction of capitals between social groups and institutions, on the one hand, and an individual, on the other hand. The key idea of the indicated theory is the postulate that the profile of socio-group capital acts as a starting point for the corresponding investment / depositing processes of various types of capital from the side of the corresponding group, both in relation to other social groups and to individuals.

At the same time, group dispositions have a regulatory effect on both positive and negative narcissistic investments of some groups in relation to others. The state in the context of the defended theory of narcissism acts as a macro-distributor of political capital, which can influence the resource / capital profiles of various groups and, accordingly, different volumes and vectors of investment and deposit by these groups of social, economic, mental, cultural and educational, etc. types of capital.

The purpose of the article is a visual-analytical portrait of Salazar's personality as a recursion of the identities of Portuguese society in connection with Salazarism as a socio-political order.

Statement of the main provisions. The highest value identities of the dictator. In studies on Salazarism and the Portuguese corporate state, the dictator's religious identity is unambiguously associated with his Catholic-oriented family and the rejection of the secular values of the Enlightenment. At the same time, categorical and unambiguous attempts to pass off the declarative denial of the designated values for their political and administrative disregard in the "new order" of Salazar could be considered an incorrect exaggeration. The inclusion of the concepts of utopian socialism in the register of premodern ideologies would be considered the same incorrect exaggeration, although it is these ideologies that bring the enlightenment cult of reason, social freak show to the level of totality, proposing to build sociality on the basis of all-pervading rational regulation.

That this rational regulation is proposed for use with an arrangement of clerical and fideistic arguments should not in the least mislead the critical researcher. So, the unequivocal conclusion regarding the identification of Salazar's religious identity is its assessment as clerical Catholic. Therefore, the corporate state, in such a view, could and should have shared all the problems associated with the pre-reformation period and the counter-reformation "code of honor" of the zealots of the unconditional authority of the papacy.

Salazar was not a hierocratic leader, but his ideological identity was, in fact, an imitation of the hierocracy, both in the rhetorical ornamentation of his speeches and in his political strategy. In one of his speeches, the dictator will put it this way: "Portugal was born in the shadow of the church, and the Catholic religion from the very beginning was the formative element of the nation's soul and the dominant character trait of the Portuguese people" [22].

Portugal, like its bordering Spain, ranked among the counter-Reformation societies of the Iberian Peninsula. In the cultural system of the country, the highest position in the axiosphere was occupied by Catholicism and the Catholic Church with their specific dominance in relation to the political elites. Relations between clerical and political groups were mediated by the military class, which, being incompetent in matters of social management and economics, turned into a kind of puppet in the hands of the hierocracy. This circumstance made possible Salazar's Bonapartism with decorative presidents, a one-party system and a corporate state built on the subordination of capital to labor.

In one of his first speeches, Salazar demonstrates fideistic categoricalness, assertiveness and steadfastness, combining it with the pragmatic realism shared by the supporters of technocratic state rule.

The dictator proposes “initially to streamline the financial system, for which he insists that <...> each ministry undertakes to limit and organize its services within the budget allocated to them by the Ministry of Finance; measures taken by various ministries and having a direct impact on government revenues or expenditures will be preliminarily discussed and adjusted with the Ministry of Finance; the Treasury Department can veto any increase in operating or ordinary expenses, and regulate <...> important lending transactions; the Ministry of Finance undertakes to cooperate with various ministries in measures related to cost reduction or revenue collection, so that they can organize their activities, as far as possible, in accordance with uniform criteria” [22].

Salazar casts aside magical illusions about the lightning-fast change in the life of Portuguese society for the better and ends his thought with a Franciscan-Benedictine passage in the style of edifying church sermon: “It is in vain”, says the dictator, “to hope that the circumstances of Portuguese life will be miraculously changed with the help of a magic wand. Little would have been achieved if the country had not been willing to make all the necessary sacrifices and accompany me with confidence in my mind and honesty – absolute confidence, but serene, calm, without exaggerated enthusiasm or suppressed despondency. I will illuminate for you the path along which I think to go, about the motives and meaning of everything that is not clear in itself; he will always have at his disposal all the elements necessary to assess the situation” [23].

Catholic religious identity presupposes the impossibility for an ordinary layman to express his own point of view on issues of Holy Scripture, doctrine, or any interpretation without relying on the “superposition” understanding of the authorizing mentor. The flock in Catholicism is not equal to the priesthood in the understanding of the Law, and therefore between the priesthood and non-priesthood is the deepest spiritual and value gap. In Salazar’s understanding, the national dictatorship becomes something like the reality of sacred truths, sacred knowledge, in the comprehension of which all who deviate from the principle of the intellectual hierarchy cannot belong to allies and satellites.

Salazar’s ideological identity is a recursion of his religious and philosophical identity. First of all, it is anti-communist (and therefore conservative or fascist), anti-trade union (and therefore corporatist), pro-family (and therefore anti-promiscuitarian), anti-Marxist and anti-atheistic (and therefore elitist and clerical), anti-potestary (and therefore legalistic).

The dictator will put it this way: “We are against all internationalisms, against communism, against trade union freethinking, against everything that weakens, divides, dissolves the family, against the class struggle, against the atheists, against force as a source of law. We are against all the great

heresies of our time <...> Our position is anti-parliamentary, anti-democratic, anti-liberal and on its basis we want to build a corporate state” [23].

At the ideological and doctrinal level, his highest value identities were formed by the Anglo-Saxon educational system with its focus on empiricism, the social Catholicism of Leo XIII; clerical-interpreted democracy as a historical fact, independent of the forms of government and compatible with Catholicism, religious freedom and dictatorship; hegemonic theory of the Latin race by S. Morras [4]; Lusitanian integralism¹ and the asceticism of the Portuguese moralists of the 17th and 18th centuries.

The educational context of the dictator's value identities was laid in Coimbra, about which J.-E. Saraiva writes in his History of Portugal: “They (the thick tomes of the University of Coimbra course) united all the orthodox teaching, that is, the teaching that, under the conditions of the Counter-Reformation, was considered to correspond to the truths of faith. These books, written in Latin, were the basis of education until the time of Pombal, who banned their use. Thus, they were, as it were, the only books for a century and a half, and this made them an essential cause of delay and backwardness: in the 18th century. Portuguese students read textbooks that set out the ideas of the early 17th century.

On the other hand, the education given by the Jesuits was self-serving education. It represented one of the forms of struggle against heresy and the spirit of the Reformation. After all, the Reformation was a product of mental freedom, the right to think independently, which everyone should have. This is what the teaching system in the collegiums was trying to avoid”.

Saraiva puts forward a rather controversial thesis that “criticism always leads to the destruction of dogmas”, and not to the strengthening of the latter, making the erroneous conclusion that the Jesuit “education was aimed not at training thought, but at laying the foundations of faith”. The latter contradicts the essence of socio-humanitarian education, which, in contrast to natural science, just contributes to the development of free-thinking and divergence of thinking.

However, Saraiva is also mistaken when evaluating the results of such education as contributing to the depth of “faith, but not thought”, which reflects his adherence to liberal positivist methodology. If it were not for the depth and height of thought did not correspond to this education, then how did “a large number of educated people emerge from the Jesuit

---

¹ Lusitanian integralism is a variant of the ideology of integralism that developed in Portugal and whose name is etymologically derived from lat. Lusitania root. The Romans designated the territory of the province with this term, which geographically coincided with the territory of Portugal and the southwest of modern Spain. Lusitanian integralism was created as a doctrinal contraversion and an alternative political strategy in relation to anti-clerical liberalism, socialism, populism and revolution. The French royalist movement Action française, the founders of which put forward a social project of an authoritarian, nationalist, corporatist monarchy during the crisis of the First Portuguese Republic, became the ideological fundamental for Portuguese integralism [34].

colleges”? Moreover, the Jesuits followed egalitarian standards, enrolling in the collegium representatives of the nobility, the children of the bourgeois, ordinary people “in whom <...> they saw talents”. Noting that “all these people studied Latin, grammar, rhetoric, philosophy”, Saraiva believes that his disadvantage was that it (education) did not pay any attention to new sciences and living languages” [15, p. 60].

Salazar himself spoke about the ideology of clerical integralism as follows: “It is obvious that our dictatorial ship is similar to a fascist dictatorship in strengthening power, in a war that it declares on certain democratic principles, in its nationalist character, in its support of the social system. It differs, however, in the repair methods. The fascist dictatorship is leaning towards pagan Caesarism” [28].

The social identity of the dictator was strongly influenced by his parents, whose lifestyle was workaholic. In Portuguese society, they occupied a subgroup intermediate between the employees / managers, which corresponds to the “managerial class”, and the peasants.

As T. Gallagher notes, Salazar’s parents “came from low-income families that were not involved in subsistence agriculture”. Education meant that they could benefit from the innovations that were gradually making their way into the countryside. They quickly had four daughters, and each of them received an education. The eldest, Martha (born 1882), will herself teach arithmetic and grammar at a local elementary school for forty-three years. Salazar, the fifth and last child, was born into a family of hardworking and devout parents. António was the manager of a local estate. He was hired by the Perestrells, who owned significant land in the region that was not intensively cultivated. Their wealth allowed them to own several houses. But it was not enough to earn money on agriculture [24].

The professional identity of the dictator was formed, in fact, as a hybrid, between the priesthood and the cognitive / intelligentsia. This hybridity allowed Salazar to maneuver between pro-monarchist and militaristic social groups, implementing the strategy of Bonopartism and at the same time remaining (until the end of his days) a professor at the University of Coimbra. Salazar allowed himself some of the Cronist practices, placing his university colleagues in key positions in the state apparatus, thereby confirming his reputation as a professor.

Salazar’s gender identity, due to the strongly expressed Oedipus complex and his love for his mother, was formed as schizoid-androgynous. As A. Khazanov notes, Maria du Rezgati Salazar – a woman of intelligent and strong character – had a great influence on her son. Later, when he came to power, he consulted with her and said that if she lived longer, he would have to leave government activities and return home, since “she could not live without me” [18, p. 69].

Having idealized the mother as the prototype of the relationship with the future partner, Salazar did not go beyond the (quasi) competition. This corresponded to the manifestation of interest in the female sex mainly in

the remote aspect, and on the other hand, the preservation of interest in communications with women in public space, which remained, in terms of content, “platonic” and “spiritualistic”. Maintaining a quasi-concubinate / quasi-celibate relationship with his housekeeper, Maria de Jesuz Caetano, he raised two adopted daughters who were her nieces.

Identification of bodily-morphological, psycho-behavioral and physiognomic features. In some journalistic publications, one comes across the naming of Salazar’s regime as “the dictatorship of an introvert”, which reflects a group of temperamental and characterological characteristics of the dictator. The bodily-morphological features of Salazar can be identified according to the typologies of Kretschmer and Sheldon as asthenic and ectomorphic (cerebrotonic), according to Jung’s typology – as mental-introverted, according to Pavlov’s typology – as left-hemispheric (mental), according to the NLP-typology of modalities – as auditory-digital, according to the pathopsychological typologies of Leonhard – as syntonic-obsessive-demonstrative (hysterical), according to A. Lowen’s typology – as schizoid and phallic-narcissistic (obsessive), according to N. McWilliams’ typology – as schizoid-obsessive-psychopathic [10, p. 83–199].

Cerebrotonic, schizoid, thought-introverted features were manifested in Salazar in several aspects: rejection of publicity, bodily asceticism, asexuality (which represented the concubine of the Catholic priesthood). In the professional identity of the dictator, the choice of the specialty of jurisprudence and finance also becomes a marker for the left-hemisphere type according to Pavlov, pedantic / stuck type according to Leonhard, schizoid type with accompanying systemic thinking and a high level of abstraction.

M. Rychkov, portraying Salazar in his article, writes the following about him: “The dictator remained faithful to his habits even after coming to power. Salazar was an example of the extreme introvert and avoided any publicity whenever possible. He was not interested in wealth, luxury goods, or the cult of his personality. The Portuguese joked that Salazar would close the curtains in his office at the sight of any street demonstration, even if it was a rally in his support” [13].

F. Nogueira in his book *Crises and People* describes the multi-layered character of the dictator, emphasizing, first of all, the fanatical maximalism of the psychopath with his characteristic will to power. exercised constant and absolute dominion over your entire being. He drew all his strength from his inner energy (introversion).

Sensitive, nervous, emotional, he, nevertheless, always remained serene, cold, without anger, dispassionate, without haste, without excitement, especially when everyone around him was insecure, confused, disoriented (schizoid psychopathy, which made it possible to combine external coldness into combined with schizoid hypersensitivity).

His clarity never left him, it was for him the way of penetration and knowledge of reality; and his ability for long, slow and careful analysis was never obscured or weakened, from which he drew final conclusions.

These conclusions he led to a synthesis, systematically mentally supplementing them; and then the feeling was created that he had been pondering over every object or situation for years. He held on and surrendered to everything that surrounded him at every moment; he took care of each problem with exceptional and intense absorption, as if the other did not exist; and he pondered this as if eternity stood before him in order to find the best solution [21].

The combination of psychopathicity and schizoidness may be one of the explanations for the fact that the process of “separation” of the Portuguese colonies itself is protracted in time and Salazar’s stubborn unwillingness to give up the “historical lands of Portugal”. And all despite the fact that the cost of maintaining the armed forces rose to a state of budget deficit, the number of draft deviators grew, and the small military contingents of the colonial periphery in the 60s no longer kept the anti-colonial movements under control.

Physiologically, Salazar’s profile identifies the nasal type of face according to K. Huter, with a greater dimension of the forehead and nose in comparison with the lips. In the area of the lips, the characteristic tightness and reduction of the labial border is easily identified [27]. The bald patches typical of the schizoid in the frontal part of the forehead according to A. Lowen [2, p. 135–315] are supplemented with “obsessive-compulsive” lips, in which the tendency to filter verbal content, typical of obsessive-compulsive individuals, is complemented by selectively analytical left hemispheric (abstract) thinking [27].

In classical psychoanalysis, a theory of an anal-compulsive nature has been developed in detail, the behavioral leitmotif of which is stinginess, frugality, diligence, control of instinctual impulses and the regulation of physiological needs by moral norms. The super-strict censorship of compulsive personalities, however, takes on a rationally-rule-like expression, which somewhat reduces its oppressive effect and makes it possible to rationalize the necessary self-restraints.

The real “ode” to the economy of anal-compulsive frugality is Salazar’s speech from March 28, 1927, in which he criticizes both the supporters of the economic model of liberalism (“economy of success”) and egalitarian despotic communism (“the economy of equating poverty and virtue”). Salazar states that both the first and the second models are erroneous, believing that people were “spoiled” not so much by production as by incorrect, unbalanced consumption. The solution to the problem for him is “the creation of wealth through hard work, the regulation of consumption by the norms of human morality, physical and intellectual development and savings” [18, p. 144–145].

The introversion and self-directionality of the mental system correlates with the shape of the hawk-eagle-shaped nose, which in the character structure corresponds to self-direction and narcissistic self-sufficiency, and in the macro-denomination of Portugal – island isolationism and claims

to autarkic identity. On the other hand, the size of the nose and the nasal type of face correlate with the scope of the dictator's activity, including his revanchist project to return to Portugal the macro-identity of an influential transcontinental empire.

The elongation of the cartilaginous part of the auricle [27] of Salazar correlates with the dominance of the auditory-digital modality in the perception of information, the prevalence of which corresponds to an interest in abstract-conceptual (doctrinal) knowledge, which is quite consistent with his professional identity (economist and lawyer).

Diagnostic behavior of Salazar also corresponded to hysterical features, which manifested themselves in the observance of conventions, and on the other hand, in political performances, which the dictator accepted with a demonstration purpose for the international encirclement – the states of the fascist axis and the anti-Hitler coalition. Of course, the accomplices of these performances, the leaders of the PIDE (Portuguese security police), were motivated to play along with Salazar's hysteria in the final period of his reign [5].

Some of the hysterical traits manifested themselves during the period of the dictator's formation, when he began to court Julia Perestrolelo, the sixteen-year-old daughter of his godmother. The novel collapsed due to the intervention of parents, who, by attacking, from their point of view, insufficiently worthy son of the governor of their lands in Vimieiro, caused him a narcissistic frustration. The latter allowed the hysterical-exhibitionistic defenses and imagination/sublimation to turn on, thanks to which sexual fantasies were redirected to public female objects and intellectual discussions with them. Salazar showed them both his erudition, charm, and fashionable clothes, which made it possible to compensate for the trauma he had experienced.

As T. Gallagher writes in his work, "he still had a circle of friends, to whom he was an advisor and confidant. Elegantly dressed, he could be seen with his close friend at the theater or at musical evenings. His feelings for these friends fluctuated between friendship and something deeper. They admired this handsome, well-mannered and exquisitely dressed young man because of his professional success, as well as the public position he held. He was a good conversationalist, ironic and witty, but there was nothing superficial about this man. with its considerable emotional depth" [24].

Hysterical personalities turn out to be very sensitive to conventions, and, especially, to maintaining the image necessary for successful social direction. Alden Whitman describes a case when a minister without a hat came to Salazar for an interview. At the end of a conversation with him, Salazar got up and put his hat on the man's head, suppressing the resulting confusion with the remark that "employees look better when they wear hats" [28].

In the described episode, the imitation of Salazar as a representative of the cognitive / salariate of the upper nobility reveals archaic dispositions of his personality, which speaks in favor of the fact that Salazar was not a charismatic leader who acted extraordinary and tried to rebuild the social

life of the Portuguese on the basis of liberal modernity. Rather, we are talking about a specifically Iberian version of the modernization of clerical monarchies, which, through dictatorships (in particular, General Franco and Salazar), were able to prolong the life of the traditionally monarchical leadership, improving the rational-legal mechanisms of governing society.

However, it is worth noting that more mature schizoid-obsessive defenses (intellectualization / sublimation and moralization / isolation) further contributed to the further establishment of a kind of sexual escapism in Salazar's lifestyle, which corresponded to Catholic concubine. However, this was not a konkubinats in its classical ritual version, however, the external schizoid seclusion of the dictator really reminded him.

Salazar's attitude to Portuguese society in terms of narcissistic investments was profiled so that the largest amount of them fell on symbolic capital (propaganda exaltation of the state in which capital is subordinated to labor, Lusitanism and Lusitanism) while limiting (and subsequently increasing) positive investments in the economic and cultural sector – educational capital.

On the other hand, insignificant negative narcissistic investments in the sphere of political repression, isolated cases of victims of the regime, limited narcissistic racketeering of the dictator in relation to manifestations of political loyalty on the part of the population contributed to moderate tolerance of the malignant aspects of the regime. The limited economic investment of the regime in overcoming poverty and illiteracy was consistent with Salazar's elitist-hierarchical view of the structure of society, in which caring for the elite was more important than overcoming the problems of the lower classes.

Pedantic disciplinarity, the uniformity of everyday life, the tendency to thoroughly delve into the details and details of information in the documents brought, as well as the ways of "reforging" the communists on the island of Tarrafal make it possible to identify Salazar's obsessive and compulsive character structure.

L. Salzman, summarizing the research of Freud and Janet, writes in this regard that "people of obsessive character structure were described by Freud as methodical, stubborn, stingy; others describe them as stubborn, disciplined, perfectionist, punctual, meticulous, stingy, economical, prone to philosophizing and reasoning for minor reasons. Pierre Janet describes such people in this way: rigid, inflexible; they lack adaptive capacity; emphatically conscientious; love order and discipline; persist even in the face of insurmountable obstacles. They are generally reliable, dependable, and people of high standards and ethical values. They are practical, accurate and scrupulous about moral requirements. Under stress or increased stress, these personality traits can be transformed into symptomatic behavior, which can then acquire the character of a ritual" [35].

A. Khazanov adds to this the pattern of ritualistic restraint, typical for obsessive-compulsive personalities, a set of qualities instilled in Salazar by his family, namely: "anatical religiosity, obedient discipline, abstinence,

chastity, rejection of the new <...> abstinence, as well as the desire to scrupulously observe all the petty and strict rules of seminary life". M. de Figueiredo, the future president of the National Assembly and Salazar's seminary comrade, recalled that he received food parcels from home, which he usually shared with Salazar. The rules for seminarians forbade them from entering each other's rooms. Therefore, having first asked permission from the priest, Salazar usually froze at the door of a friend's room, but never crossed its threshold [19].

To summarize the above, Salazar's character structure can be diagnosed as schizoid-obsessive-compulsive positive-narcissistic psychopathy. Psychopathy as a "nuclear" radical for the overwhelming majority of the characters of dictators and despots corresponded to a high level of control of affects due to their sublimation both in intellectual and administrative-political activities. The latter allowed Portuguese corporatism to become the least aggressive, genocidal, xenophobic regime with the best (taking into account the internal state of Portugal) socio-economic results and the least casualties².

Identification of non-verbal and communicative components (gesture, facial expressions, pantomime, taxicab, proxemic, gastric, haptic, chronological, oculestic, etc.). The proximal features of Salazar's behavior allow us to confirm the diagnostic hypothesis about the schizoid character. In his youth, Salazar preferred walking the dog to communicating with friends. His sex life was more celibate than traditional family. In public space, Salazar tried to isolate himself from the excess of incentives, appearing in public as little as possible. In Portugal of that period, there was even a joke that even if a crowded meeting in support of Salazar gathered under the house of Salazar, he would most likely draw the curtains of his window.

Some of the peripheral kinesis make it possible to talk about the complex of fusion with the mother that the dictator retained. So, typical for Salazar was the swinging / swinging body movement in a chair, which resembles the well-known motion sickness, which has an autorelaxation and, at the same time, regression meaning for the mental system. Self-wagging,

---

² For forty years, PIDE (Salazar's State Security Police – *Yu. R.*) arrested about 15 thousand people. For a country with a population of 7–9 million, this may not be so little. Even taking into account that half of those arrested were soon released without trial, another quarter were acquitted, amnestied or fined, only every fifth was imprisoned for a year and a half and every tenth for two or three. Long-term residents were rare. People who were apolitical were practically not touched, they were engaged only in real opponents of the regime. And they tried to take more of them out of fear than to really repress them. There was no death penalty in Portugal, but about thirty people died in custody [5].

In the Tarrafal concentration camp (Santiago Island, Cape Verde), 37 political prisoners, 34 Portuguese, one from the overseas province of Angola and two from Portuguese Guinea died during the entire period of the dictatorship [36]. Comparison of this statistics with the number of killed and tortured victims of other fascist and, especially, communist regimes (the latter is in the millions) only suggests that the repressions were applied by Salazar's PIDE pointwise and without admitting that cohort-group scale that would be designed for remote intimidation.

like self-contacting self-hugs, can be preserved in the repertoire of body movements as derivatives of object relations with a covering and protective parental figure, which in the context of the dictator's gender identity corresponds to his description.

On video materials in the public domain [31–33], one can notice a gait pattern characteristic of a schizoid, in which a “dragging” of the legs is identified. The schizoid-ascetic features of Salazar are also noticeable in his tendency, in a later period (50–60s), to put on shabby costumes, which recurs with his religious, philosophical and moral identity, and on the other hand, with the corresponding part of the structure character. Topologically and proximally marking for Salazar, his foreign trips, or rather their absence, are identified. During the entire period of his reign, the only foreign visit of the dictator was a trip to Spain to General Franco [31–32].

Identification of visual symbols in objects of material and spiritual culture, spaces and environments. O.-T. Almeida offers a visual analysis of the symbolism of the book for reading, which was compulsory for teaching in primary school (in the 3rd grade, according to the author) in Portugal during the dictatorship of Salazar. Citing the work of the English author J. Plamenats and sharing his point of view [26], O.-T. Almeida finds it very difficult to draw the line between education, information and suggestion / indoctrination. For a researcher, textbooks for primary school classes (on a conscious or unconscious level) reveal the intention “to form the mental structure of a student and prepare him to accept the values and ideologies of one particular group or class, which, as the author concludes, is the essence of ideological processing” [25].

Further, citing the definition of Plamenats, from which it follows that indoctrination should be understood as “teaching beliefs (which the teacher may or may not share) that guarantee the competent performance by people of their social roles and occupations or activities of their choice or the use of opportunities offered by society, or <...> loyal behavior in accordance with the standards generally accepted in the community or in the circles they belong to, or ways of thinking and behavior that are desirable for the teacher and correspond to any of his goals” [26, p. 134], O.-T. Almeida supplements this definition with a set of standard teaching techniques through which indoctrination is made possible.

It is about “instilling skills that are generally useful (such as reading and writing)”, or “about specific occupations or activities, conveying factual information that is similarly useful”, or “presenting theories of historical explanations that are considered preliminary (accepted only as long as they withstand criticism, especially from experts)”, which allows “to teach people to follow the usual rules” [25].

Further, the author offers an analysis of a case in which, at the level of visual composition from a school textbook, he explores the ideological indoctrination of the Estado Novo worldview to students. Indoctrination is carried out by the language of visual images, which conveys abstract

meanings in a form that is digestible for the child's mind. The compilers of the book for reading didactically proceeded from the fact that the thinking of a child in the 3rd grade is at an intermediate stage between the full mastery of concrete and the initial mastery of formal operations. On the whole, judging by their ideas, visual-figurative thinking among students is, nevertheless, the leading one, and therefore it will be convenient to indoctrinate the corresponding ideas of clerical-integralism precisely in visual-figurative expositions.

The image of the page of the Book for reading the 3rd grade in the edition of 1958, the visual composition of which will be analyzed further, we will accompany with our remarks, agreeing or disagreeing with the analytical hypotheses and conclusions of Professor Olmeida [25].

The center of the composition is the coat of arms of Portugal, which is structurally divided into cross-shaped heraldic shields and Moorish castles from the Reconquista period. Christian shields, also called byzantines, are isolated in a white pentagon in relation to the Islamic-Berber periphery, which, however, is integrated into the highest value identities of Portugal. In other words, in one of the axial symbols of macroidentity, which is the state emblem, Portugal declares its belonging to two cultural and value universes – Christian-Catholic and Berber-Islamic [25].

A nursing mother is located directly under the coat of arms, in the lower projection. The artist's projection to depict a nursing mother as the basis of the state is associated with the maternolatric components of Catholicism, which recognizes the cult of the Virgin Mary (Blessed Virgin Mary) as an intermediary figure in the "pantheon" of Christian doctrine. The sacralization of the female-mother image becomes evident against the background of the presence of another spiritual symbol – two white doves sitting at the foot of a woman next to an olive branch, which in the Gospels symbolizes the peace and blessing of God. The second biblical symbol is a bunch of grapes, which symbolizes the abundance and grace of God [25].

The temporal perspective, or historical time-space-turn, is depicted in perspective, where the agrarian landscape is seen: ears of wheat, a church and oxen. These are symbols of everyday peasant labor, which, according to the artist's plan, is depicted as Christocentric. To the right of the nursing woman-mother (and, accordingly, to the left of the observer) is an image of a man with a sickle, to the right of which are the military with the Portuguese flag. However, in the entire composition, male characters are not just numerically dominant.

The woman, presented in the form of a nursing mother, is obviously under their military and religious protection. The founding fathers of knights and hierocracy are represented in the upper projection of the image: King Afonso Henriquez (founder of the nation), Prince Henry, navigator, Nuno Alvarez Pereira (saint and warrior), Camões (poet who immortalized Portuguese discoveries), Vasco da Gama (discoverer sea route to India), Pedro Alvarez Cabral (discoverer of Brazil) [25].

The union of the priesthood, the knighthood and the discoverers is visualized quite clearly. The role of the priesthood as a clerical estate of Portuguese society is further strengthened to the right of the observer (and, accordingly, to the left of the woman) by a fragment of a composition with a priest, Negroid proselytes addressed by the priest, and a ship symbolizing colonial adventurism and Portugal's status in the geopolitical order of Europe as thalassic empire. Proselytes are presented in a submissive position due to the kneeling position of the character, covered with white robes, who, judging by the artist's intention, is ready to receive grace [25].

The Monument to the Discoverers and the 25 April Bridge are significant cultural projections of Salazarism. The composition of the monument to the discoverers is presented by the gallery of the patriarchs of Portugal as the first transcontinental empire and maritime superpower. At the head is the figure of Heinrich the Navigator. A. Ryuqua writes about him as the third son of King João I of Avis, brother of King Duarte I of Portugal, Infanta Enrique, who received the title of Duke de Viseu from his father, then ruler of the Algarve and became Grand Master of the Order of Christ in 1420. Having settled in Lagos in 1436, near Cape Sagrigh, he united sailors, mathematicians, geographers, astrologers, merchants and doctors around him, became interested in the development of navigation, shipbuilding and began to conduct research expeditions along the African coast. Under his leadership, the island of Madeira was settled, then the Azores, the Portuguese reached Cape Bogador (1434), Cape Verde (1444) and Sierra Leone (1460) [14, p. 378–379].

A passionate explorer, ready to risk his life to discover new continents, he combined the fanaticism of a Christian missionary and a crusader-conqueror, the romantic sublimity of a navigator and conqueror of unknown lands and a banal colonizer and punisher of the peoples of Africa. Under him, a glorious and shameful page began in the history of Portugal as a state-navigator and hunter for Africans with the help of trained dogs.

The monument itself makes it possible to visually represent the social pyramid of Portuguese society both in the frame of imperial identity and the Salazar New Order. Considering that 2 parts of the gallery are located on the east and west sides, taking into account the location, both on the one and on the other, the elite is represented by seven representatives of the reigning dynasty and nobility, fourteen sailors, three Christian missionaries, two scientists, one writer and a historian, one artist, one cartographer, and one woman.

In this case, the "upper stratum" (the first five characters from above) on the eastern side includes four seafarers and one representative of the reigning dynasty, on the western side – one representative of the reigning dynasty, three sailors and one scientist; the "middle stratum" on the eastern side includes four navigators and one writer and historian, on the western side – one cartographer, one chronicler, one artist, one poet and one navigator; the "lower stratum" on the eastern side includes two military men,

one missionary and two sailors, on the western side, two missionaries, one writer and two representatives of the nobility.

The back-main part of the monument contains the symbolic structure of a cross, inside which there is a sword, which expresses the idea of the subordination of the philosophy of strength and potestiarism to the dogmas of the Catholic hierocracy. In this, the pivotal symbols of the monument confirm the right-conservative affiliation of both the regime and the society it built.

Identifying visual symbols in everyday social practices. Alden Whitman, in his article “writes about the dictator’s home and his daily activities: “A bachelor, he lived in two and a half floors of a stone house, painted yellow, not far from the São Bento Palace, the seat of government in Lisbon. He was connected by a passage to the church, where he often went to pray. Behind the white walls of the house, 10 feet high, was a garden of pines, palms and flowers. His only known hobby was taking care of flowers”. In addition to the housekeeper, Salazar lived in a house with two daughters, Maria Antonia and Mikas, whom he adopted as infants over 20 years ago. Government duties occupied him 12 hours a day or more, even when he was in his late 70s. Describing his office in 1961, Acheson wrote: “The medium-sized room was lined on three sides with books and paintings above them, as well as a writing desk and upholstered leather chairs. I saw no phone, no files, no papers on the table, no humorous figurines and framed mottos that Presidents Roosevelt and Truman admired. Everything was informal, convenient, simple and unpretentious” [28].

Salazar displayed the typical pedantry of the working day, characteristic of the disciplinary-compulsive type of character, which was culturally processed in the Jesuit environment. His working day “began with breakfast at 8.30 am, during which he read the newspapers. Then he worked in his office until 2 pm. Between 2 pm and 4 pm he had a 15 minute lunch, took a walk and received visitors. From 16 to 18, he rested and walked again in the park of his residence in São Bento. From 6 pm to 9 pm he again worked in his office. After that he had a light supper and returned to work until midnight” [28].

A. Khazanov points out that Salazar’s desk “was filled with neatly folded piles of official documents and correspondence”. It cannot be denied that, in spite of his clerical conservatism, Salazar was initially seduced by the image of Mussolini, whose photo was on the right, and which he himself later replaced with “a photo of the Pope”. To confirm the correctness of the diagnosis of a schizoid character, the researcher fixes the bachelorhood and asceticism of Salazar, who, plus everything, “did not use steam heating”, although “he was not an absolute teetotaler and usually drank a glass of wine from the Dan region”, where this “never smoked”. He worked in his office, wrapped in a carpet, and in order to further protect himself from the cold Lissabon winter, he did not take off his coat [18, p. 104].

Conclusions. Salazarism as a system was a clerical-hierocratic traditionalist dictatorship headed by a representative of the intellectual class.

The autopoietic nature of Salazarism corresponded to its connection with the history of the country, the legitimate way of coming to power, the content of the cultural, economic and political transformations carried out, the minimization of external influence and autarkism, the Bonapartist strategy of interaction of the regime with various social groups. Being a recursion of the highest value identities of Portugal, Salazar in visual-analytical portraits is identified as a schizoid obsessive-compulsive positive-narcissistic psychopath, whose core character structure was harmoniously realized thanks to a successful inculturation in the Franciscan environment with the subsequent transfer to a subgroup of the country's cognitive university. Until the end of the dictator's days, Salazar's regime remained a professorocracy, while Salazar himself allowed elements of professional-corporate crownism. The latter, however, did not accompany the spread of corrupt practices, but was an expression of functional necessity. Assessment of the built corporatist society, taking into account modern criteria, gives grounds to define it as clerical-Catholic, meritocratic-technocratic, with some elements of coercive solidarity and "targeted" repression directed against radical left elements.

Bibliography

1. Лассуэлл Г. Психопатология и политика : монография / пер. с англ. Т. Самсоновой, Н. Коротковой. Москва : Издательство РАГС, 2005. 352 с.
2. Лоуэн А. Физическая динамика структуры характера. Москва : Корвет, 2016. 318 с.
3. Луман Н. Общество как социальная система / пер. с нем. А. Антоновского. Москва : Логос, 2004. 232 с.
4. Моррас Ш. Будущее интеллигенции / пер. с фр. А. Руткевич. Москва : Праксис, 2003. 156 с.
5. Парни из ПИДЕ. URL: <https://vkrizis.ru/analiz/parni-pide/> (дата обращения: 09.09.2021).
6. Райх В. Психология масс и фашизм. Москва : Университетская книга, 1997. 379 с.
7. Романенко Ю., Яковенко А. Основи візуальної аналітики та соціології візуального символізму. Київ : Вид-во ДУІКТ, 2008. 318 с.
8. Романенко Ю., Яковенко А., Огаренко Т. Основи візуальної аналітики та соціології візуального символізму в міжкультурних комунікаціях. Київ : Вид-во ДУІКТ, 2009. 275 с.
9. Романенко Ю., Скідін Л. Механізми символічної інтеракції в комунікаціях, політиці, мистецтві: візуально-аналітичний та соціосимволічний аспекти. Київ : ДУІКТ, 2011. 380 с.
10. Романенко Ю., Святненко І., Зінченко А. Візуалізації в медійно-комунікаційному просторі: соціо-системологічний підхід. Київ : Видавничо-поліграфічний центр Інституту міжнародних відносин, 2014. 458 с.
11. Романенко Ю. Осевые символы идентичности в государственной атрибутике : монография. Киев : Меркьюри-Подолье, 2017. 296 с.

12. Романенко Ю. Основи візуальної аналітики і прогностики : навчально-методичний посібник для проведення лекційних та семінарських занять, організації самостійної роботи для студентів відділення «Міжнародні комунікації». Київ : Меркьюрі-Поділля, 2019. 327 с.

13. Рычков М. Диктатура интроверта: путь Антониу Салазара от надежды Португалии до правителя, пытающегося удержать власть из постели. URL: <https://tjournal.ru/stories/150363-diktatura-introverta-put-antoni-u-salazara-ot-nadezhdy-portugalii-do-pravitelya-pytayushchegosya-uderzhat-vlast-iz-posteli> (дата обращения: 27.09.2021).

14. Рюкуа А. Средневековая Испания. Москва : Вече, 2014. 384 с.

15. Сарайва Ж.-Э. История Португалии. URL: <https://my-books.me/books/istoricheskaya-proza/page-60-91711-zhoze-ermanu-saraiva-istoriya-portugalii.html> (дата обращения: 07.10.2021).

16. Фрейд З., Буллит У. Томас Вудро Вильсон, 28-й президент США. Психологическое исследование. Москва : Канон+РООИ «Реабилитация», 2016. 336 с.

17. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Москва : Биг-Пресс, 2012. 488 с.

18. Хазанов А. Португалия и ее империя в эпоху Салазара и Каэтано. Москва : Институт востоковедения РАН, 2015. 308 с.

19. Хазанов А. Салазар: 40 лет диктатуры в Португалии. URL: <http://istorja.ru/forums/topic/2124-antoni-u-di-oliveira-salazar/> (дата обращения: 07.10.2021).

20. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики : монография / Я. Зоська, Ю. Медведева, Ю. Романенко, И. Святненко, Н. Туленков, Е. Хомерики ; ред.-коорд. Ю. Романенко. Киев : Меркьюри-Подолье, 2016. 369 с.

21. 126º aniversário de nascimento do prof. doutor António de Oliveira Salazar. URL: https://oliveirasalazar.org/download/documentos/126%C2%BA%20aniv.%20de%20nasc.%20do%20Prof.%20Oliveira%20Salazar___C6AE7D68-F390-436C-A6C5-E56C4E5B647D.pdf (date of access: 07.10.2021).

22. Pensamentos e frases emblemáticas. *Salazar O Obreiro da Patria*. URL: <https://oliveirasalazar.org/frases.asp> (date of access: 07.10.2021).

23. Discursos. *Salazar O Obreiro da Patria*. URL: <http://oliveirasalazar.org/discursos.asp>. (date of access: 07.10.2021).

24. Gallagher T. Salazar: The Dictator Who Refused to Die. URL: <https://dokumen.pub/salazar-the-dictator-who-refused-to-die-9781787383883.html> (date of access: 07.10.2021).

25. Almeida O.-T. Values and ideology in the school curriculum: a case study. URL: <https://visualizingportugal.squarespace.com/almeida> (date of access: 07.10.2021).

26. Plamenatz J. Ideology. London : MacMillan, 1971. 148 p.

27. Salazar portrait study. URL: <http://visualizingportugal.com/sal-vn1-2-portrait-study> (date of access: 20.10.2021).

28. Whitman A. Antonio Salazar: A Quiet Autocrat Who Held Power in Portugal for 40 Years. URL: <https://www.nytimes.com/1970/07/28/archives/antonio-salazar-a-quiet-autocrat-who-held-power-in-portugal-for-40.html> (date of access: 20.10.2021)

29. Wolfenstein E. The Revolutionary Personality. Princeton, New Jersey : Princeton University Press, 1967. 346 p.

30. Wolfenstein E. Personality and Politics. Los Angeles : Dickenson Press, 1969. 300 p.

31. Португальський Путин: вставание с колен, стабильность и нечестные выборы. URL: https://www.youtube.com/watch?v=pWb_inyCafA&ab_channel=%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%9A%D0%B0%D1%86 (дата обращения: 20.10.2021).

32. Антоніу де Олівейра Салазар. Диктатори. URL: https://www.youtube.com/watch?v=uYqnoc5WSys&ab_channel=24%D0%9A%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB (дата звернення: 20.10.2021).

33. Жертвы Салазара. Отношение к жертвам и палачам в демократической Португалии. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9UvgyIkkMj4&t=466s&ab_channel=%D0%9C%D0%B5%D0%B6%D0%B4%D1%83%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B9%D0%9C%D0%B5%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B0%D0%BB (дата обращения: 20.10.2021).

34. Integralismo Lusitano. URL: https://hmong.ru/wiki/Integralismo_Lusitano (date of access: 20.10.2021).

35. Salzman L. Treatment of the obsessive personality. New York : Jason Aronson, 1980. 528 p.

36. Концентрационный лагерь Таррафал. URL: https://hmong.ru/wiki/Tarrafal_camp#title (дата обращения: 20.10.2021).

Романенко Ю. В. Салазар і салазаризм у рекурсії культурних ідентичностей та візуально-аналітичному портретуванні: візуально-аналітична й соціосистемологічна рефлексія

Статтю присвячено візуально-аналітичному портретуванню особистості Салазара як рекурсії ідентичностей португальського суспільства у зв'язку із салазаризмом як соціально-політичним порядком. Унаслідок проведеного аналізу сформульовано висновок про те, що салазаризм як система являв собою клерикально-ієрократичну традиціоналістську диктатуру, очолювану представником інтелектуального класу. Аутопоезійності салазаризму відповідали його зв'язок з історією країни, легітимний спосіб приходу до влади, зміст здійснених культурних, економічних і політичних трансформацій, мінімізація зовнішнього впливу та автаркічність, бонапартистська стратегія взаємодії режиму з різними соціальними групами.

Констатовано, що Салазар, будучи рекурсією вищих ціннісних ідентичностей Португалії, у візуально-аналітичному портретуванні ідентифікується як шизоїдний обсессивно-компульсивний позитивно-нарцисичний психопат, ядрена структура характеру якого була гармонійно реалізована завдяки успішній інкультурації у францисканському середовищі з подальшим переведенням в одну з найкращих пізнавальних груп країни. Зазначено, що режим Салазара до кінця днів диктатора залишався технократією за умови допущення самим Салазаром елементів професійно-корпоративного кронізму. Однак останній не супроводжував поширення корупційних практик, а був вираженням функціональної необхідності. Оцінка побудованого корпоративістського суспільства з урахуванням сучасних критеріїв дає підставу визначити його як клерикально-католицьке, меритократично-технократичне з окремими елементами примусової солідарності та «таргетованої» репресії, спрямованої проти ліворадикальних елементів.

Ключові слова: Салазар, салазаризм, культурні ідентичності, рекурсія, португальський корпоративізм, неофункціоналістська теорія суспільства, теорія ресурсно-дистрибутивного розуміння нарцисизму.

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.62:37

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.4>

К. А. АГАЛАРОВА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології і публічного управління,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

О. А. КОЗЛОВА

старший викладач кафедри соціології і публічного управління,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

О. А. СУТУЛА

старший викладач кафедри соціології і публічного управління,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

БУЛІНГ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті розглядається досить актуальна для сучасного суспільства проблема булінгу в підлітковому середовищі. У статті зазначено, що серед різноманітних проблем, властивих підлітковому віку, нагальною стала проблема так званого булінгу – підліткового насильства, але не в рамках класичного підходу до підліткових конфліктів, а як проблема довготривалого цькування «жертви». Підкреслюється, що підлітковий вік є за своєю природою досить складним, і підліткові конфлікти є звичним явищем, але проблема булінгу вирізняється тим, що в ньому йдеться не про ситуативне протиріччя між двома сторонами, а свідоме створення підлітками тривалого статусу для обраної «жертви», їхнє прагнення не дати змінити цей статус. Зазначається, що підлітковий вік є періодом перегляду соціальних стереотипів і вироблення нових, дуже важливо не допускати переходу звичайних підліткових конфліктів у таку деструктивну форму затяжного впливу на жертву, як булінг. Підкреслюється, що ця проблема не тільки вікова, але вона носить характер соціальної. Оскільки є для самого суспільства край небажаним зразком поведінки у підростаючого покоління. Зазначається, що, незважаючи на актуальність вивчення феномену булінгу, сьогодні існує ряд труднощів теоретичного і практичного характеру. У зв'язку із цим у статті обґрунтовується

необхідність вивчення явища булінгу в підлітковому середовищі саме в соціологічному аспекті та необхідність виявлення індивідуально-особистісних особливостей учасників булінгу та причин і форм їхньої поведінки.

У статті встановлено, що булінг є формою міжособистісної взаємодії, за якої одна людина або група усвідомлено виступає кривдником, а інша людина – жертвою, яка свідомо слабкіша психологічно або фізично і яка тривалий час і систематично піддається фізичному, психологічному або емоційному насильству.

У статті доведено, що існує взаємозв'язок між показниками індивідуально-особистісних особливостей підлітків – жертв булінгу і кривдників, і ці достовірні взаємозв'язки частіше негативні, але між деякими – і позитивні, якщо це стосується «кривдників».

Зроблено висновок про те, що детермінантами булінгу в підлітковому середовищі є індивідуально-особистісні особливості підлітків – учасників булінгу, які розрізняються за своєю структурою залежно від статусу «жертви» і статусу «кривдника».

Ключові слова: булінг, підліткове середовище, соціальна проблема, деструктивна взаємодія, соціальна поведінка.

Постановка проблеми. Сьогодні увага багатьох наук про розвиток людини і суспільства зосереджено на різноманітних проблемах, властивих підлітковому віку, і серед них нагальною стала проблема так званого булінгу – підліткового насильства. Але не в рамках класичного підходу до підліткових конфліктів, а як проблема довготривалого цькування «жертви». Хоча підлітковий вік є за своєю природою досить складним, і підліткові конфлікти є звичним явищем, проблема булінгу вирізняється тим, що в ньому йдеться не про ситуативне протиріччя між двома сторонами, а у свідомому створенні підлітками тривалого статусу для обраної «жертви», їхнє прагнення не дати змінити цей статус.

Оскільки підлітковий вік є періодом перегляду соціальних стереотипів і вироблення нових, то дуже важливо не допускати переходу звичайних підліткових конфліктів у таку деструктивну форму затяжного впливу на жертву, як булінг, так само як і не допускати виникнення таких жертв у середовищі підлітків, оскільки є ризик закріплення такої форми взаємодії з більш слабким у підлітків і перенесення його в подальшому на інший віковий етап, не кажучи вже про те, що сама жертва отримує достатньо серйозну психологічну, а часто і фізичну травму.

Явище булінгу як соціальна, психологічна, чи правова проблема вивчалось багатьма зарубіжними та вітчизняними вченими. В Україні це питання досліджували: О. Балакірева, А. Жеброва, О. Левцун, Л. Лушпай, Н-М. Нгуен, В. Олійник, Д. Павлова, Н. Пивоварова та інші. Серед зарубіжних авторів поняття, основні причини, форми, характерні риси та наслідки булінгу вивчали: Н. Голованова, Д. Лейн, Е. Роланд, Е. Рошер, Д. Ольвеус, О. Погорелова тощо. Водночас, незважаючи на значний інтерес із боку науковців до цієї тематики, проблему булінгу й до тепер не можна вважати розв'язаною [1, с. 105]. А це тому, що для дослідження феномену булінгу існує ряд труднощів

теоретичного і практичного характеру. Так, у теоретичному плані поки ще недостатньо напрацювань, які пояснюють цей феномен, особливо у зв'язку з підлітковим віком. Оскільки ця проблема не тільки вікова, то вона носить характер соціальної, оскільки є для самого суспільства вкрай небажаним зразком поведінки підростаючого покоління.

Також існує проблема профілактики даного явища, оскільки тут йдеться не тільки про вміння підлітків взаємодіяти один з одним, спілкуватися, але й про морально-ціннісну основу відносин, а саме ця сфера вкрай закрита від впливу педагогів на підлітків, у підлітковому віці моральні авторитети вже втрачають свій вплив і набувають цінності зовсім інші люди.

Актуальність розглянутої проблеми, її практичної і теоретичної значущості і визначили мету цієї статті.

Мета статті є виявлення соціальних причин поведінки підлітків, які є учасниками булінгу.

Булінг (цькування) – діяння учасників освітнього процесу, які полягають у психологічному, фізичному, економічному, сексуальному насильстві, у тому числі із застосуванням засобів електронних комунікацій, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи або такою особою стосовно інших учасників освітнього процесу, внаслідок чого могла бути чи була заподіяна шкода психічному або фізичному здоров'ю потерпілого [2].

Необхідно зазначити, що булінг являє собою особливу форму деструктивної взаємодії, що включає в себе безліч специфічних типів і підтипів агресивної поведінки.

Як було зазначено вище, існує маловивченість явища булінгу в підлітковому середовищі саме із соціологічного аспекту та необхідність виявлення індивідуально-особистісних особливостей учасників булінгу та причин і форм їхньої поведінки. Саме це зумовило актуальність проведення емпіричного дослідження із цієї проблематики, проведеного дослідницькою групою НТУ «ХПІ» у 2021 році. Дослідження дало змогу дослідити індивідуально-особистісних особливостей учасників булінгу, причини та форми їхньої поведінки.

У ході проведеного емпіричного дослідження було виявлено ряд індивідуально-особистісних особливостей учасників булінгу в підлітковому віці.

Результати дослідження підлітків показали, що більшість «жертв», 23%, не усвідомлює причин булінгу щодо себе, або вважають причиною особливості своєї зовнішності – 16%, ігнорування кривдників, як причину булінгу, визначають 14%. Переважною стратегією поведінки «жертви» є прагнення зробити вигляд, що нічого не сталося – 16%, а на другому місці стоїть стратегія ігнорування «кривдників» – 11%, на третьому місці – пропуск школи (8%), у 6% «жертва» намагається порозумітися з «кривдником», а в 1% випадків вона відчуває себе слабкою і безпорадною або намагається уникати місця, де сталося цькування.

Пріоритетним методом боротьби з булінгом для «жертв» (14%) є пасивна позиція. Пропуск школи вибрали 9%. Особливо слід відзначити, що 10% схильні розповісти про свої проблеми вчителю і лише 6% – батькам.

Вивчення «кривдників» показало, що вони схильні висміювати своїх «жертв» – у 30%, поширювати плітки і помилкові чутки – у 28%, виключати «жертв» зі спільної діяльності – 26%, застосовувати фізичну силу або насміхатися над особливостями тіла – 24%, псувати власність – 12%. «Кривдники» воліють діяти в групі, особисто діють лише 8%. Причини булінгу вони визначають таким чином: «доноси» вчителю про учнів – 12%; розповідь про сварки або ігнорування інших учнів – 11%; конфліктні взаємини з іншими – 9%; зверхня поведінка – 8%; підпорядкування вчителю – 7%; зовнішня специфічність – 6%; більше подобається вчителю – 5%; соціальний статус – 3%.

Результати дослідження самооцінки, показали, що рівень адекватної самооцінки серед учнів становить 59%. Завищена самооцінка у 17% учнів, занижена – у 24% підлітків.

Рівень прагнень досліджуваної групи підлітків становить 70%; дуже високий рівень прагнень склав 12%, що свідчить про нереалістичне, некритичне відношення учнів до власних можливостей, невміння правильно ставити цілі. Занижений рівень прагнень виявлено у 17% опитуваних.

Результати дослідження показали, що 50% опитуваних вибирають адаптивні і відносно адаптивні стратегії. 43% – неадаптивні стратегії у когнітивному поведінковому та емоційному блоках, вибір адаптивної або відносно адаптивної стратегії, і лише 7% вибирають неадаптивні стратегії поведінки.

У ході проведеного дослідження соціальних детермінант булінгу в підлітковому середовищі було встановлено, що булінг – це форма міжособистісної взаємодії, при якій одна людина або група усвідомлено виступає кривдником, а інша – жертвою, яка свідомо слабкіша психологічно або фізично і яка тривалий час і систематично піддається фізичному, психологічному або емоційному насильству.

Особливостями поведінкових реакцій підлітків – учасників булінгу є агресивний або захисний характер. Також у них можуть проявлятися такі типи поведінки: захисна, яка характеризується пасивністю і неусвідомленістю; ситуативна, що включає релаксаційну і нормативну поведінку, яка характеризується орієнтацією на норми і правила, прийняті в соціумі, соціально схвалювані, реакції пасивного усвідомлюваного типу; творча, що передбачає усвідомлений вибір стратегії, активна поведінка підлітка в оволодінні ситуацією, творчий характер використовуваних стратегій.

Для підлітків характерна схильність вирішувати конфліктні ситуації у формі звинувачень, агресії і вимог. В основі використовуваних підлітками допінг-стратегій щодо ситуацій булінгу лежать механізми

психологічного захисту, емоційного реагування, фізичного відновлення, рефлексії, агресивного реагування.

Домінуючими формами насильства в підлітковому середовищі визнані психологічне (емоційне) і фізичне насильство. Проведене емпіричне дослідження показало, що більшість «жертв» не усвідомлюють причин булінгу щодо себе. Причиною вважають особливості своєї зовнішності, ігнорування кривдників. Переважною стратегією поведінки «жертви» в ситуації булінгу є прагнення зробити вигляд, що нічого не сталося, пропуск школи, ігнорування «кривдників», спроби порозумітися з «кривдником». Пріоритетним методом боротьби з булінгом для «жертв» є пасивна позиція.

Вивчення «кривдників» показало, що вони схильні висміювати своїх «жертв», поширювати плітки і помилкові чутки, виключати «жертв» зі спільної діяльності, застосовувати фізичну силу або глузування над вадами тіла інших учнів, псувати їх власність. «Кривдники» вважають за краще діяти в групі, особисто діють тільки деякі. Причини булінгу «кривдники» визначають таким чином: «доноси» вчителю, розповідь про сварки або ігнорування, конфліктні відносини, зверхня поведінка, соціальний статус.

Результати вивчення взаємозв'язку між показниками індивідуально-особистісних особливостей підлітків – жертв булінгу і кривдників показали, що між ними існують достовірні взаємозв'язки, частіше негативні, але між деякими – і позитивні, якщо це стосується «кривдників».

Таким чином, можна стверджувати, що детермінантами булінгу у підлітковому середовищі є індивідуально-особистісні особливості підлітків – учасників булінгу, які розрізняються за своєю структурою залежно від статусу «жертви» і статусу «кривдника».

Список використаної літератури

1. Веселов М.Ю., Пилипів Р.М., Тимчишин А.М. Правовий вимір проблеми булінгу в Україні та за кордоном: заходи протидії. URL: <https://journal.lduvs.lg.ua/index.php/journal/issue/view/58/74>.

2. Стаття 1734. Булінг (цькування) учасника освітнього процесу. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/T182657?an=7>.

Agalarova K. A., Kozlova O. A., Sutula O. A. Bullying in adolescence

The article considers the problem of bullying in adolescence, which is quite relevant for modern society. The article notes that among the various problems inherent in adolescence, the problem of so-called bullying – adolescent violence, but not within the classical approach to adolescent conflict, but as a problem of long-term harassment of the victim. It is emphasized that adolescence is by nature quite complex, and adolescent conflicts are common, but the problem of bullying is that it is not a situational conflict between the two parties, but in the deliberate creation by adolescents of long-term status for the chosen victim. their desire not to change this status. It is noted that adolescence is a period of revision of social stereotypes

and the development of new ones, it is very important to prevent the transition of ordinary adolescent conflicts, in such a destructive form of prolonged impact on the victim as bullying. It is emphasized that this problem is not only age-related, but it is social in nature. Because it is for society itself an extremely undesirable pattern of behavior in the younger generation. It is noted that despite the urgency of studying the phenomenon of bullying, today there are a number of difficulties of theoretical and practical nature. In this regard, the article substantiates the need to study the phenomenon of bullying in adolescence, namely from a sociological point of view and the need to identify individual and personal characteristics of bullies and the causes and forms of their behavior.

The article found that bullying is a form of interpersonal interaction in which one person or group knowingly acts as an abuser and another as a victim who is consciously weaker psychologically or physically and who is long and systematically exposed to physical, psychological or emotional abuse.

The article proves that there is a relationship between the indicators of individual characteristics of adolescents – victims of bullying and abusers, and these reliable relationships, often negative, but between some – and positive, if it concerns the “offenders”.

It is concluded that the determinants of bullying in adolescence are individual and personal characteristics of adolescents – participants in bullying, which differ in their structure depending on the status of “victim” and the status of “offender”.

Key words: *bullying, adolescent environment, social problem, destructive interaction, social behavior.*

УДК 316.4 (330.101.22)

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.5>

С. М. БОЖЬЄВА

аспірантка кафедри соціології та соціальної роботи,
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

ВИБІР УКРАЇНЦІВ ТА ВПЛИВ НА РІВЕНЬ ЖИТТЯ

У статті зазначено, як у сучасній Україні можна дослідити закономірності сталого розвитку суспільства, що заважає стабільності, які критерії оцінювання якості життя людей існують у світі, чи можливо застосувати ці критерії відносно українського суспільства, як ментальність та спосіб життя впливає на якість життя суспільства. В умовах євроінтеграції України питання важливості ментальності нації є важливим, як і знання та сприйняття норм західного суспільства, бажання та можливість адаптуватися та прийняти умови вступу до Європейського Союзу. Розуміння наслідків низки рішень, прийнятих суспільством, в тому числі свідомий вибір українців принципів життя в суспільстві забезпечує сталий розвиток України.

Підкреслені такі аспекти, як важливе сприйняття світу суспільством, як суспільство реагує на зміни в політичній, культурній та економічній сфері. Представлені соціологічні опитування щодо настрою вибору людей напрямку – вибирати членство в ЄС, Митний Союз або не вибирати жоден із названих. Із 2014 року тенденція напрямку вибору членства в ЄС виросла, більшість українців, які підтримують цей напрямок, – із західного регіону України, трохи менше – із центральної частини України, найменше – зі Східної частини України. Цю тенденцію можна пояснити частково географічним положенням частин та впливом сусідніх країн, їх ментальності, світогляду, досвіду, релігійних аспектів, культури, економічної поведінки, способу прийняття рішень, природних ресурсів, впливом історичних подій, впливом науки, свобод, демократичних або авторитарних стилів правління в державі. У даній статті наведені політичні настрої населення в певний період історичних подій у країні із днів незалежності, деякі статистичні дані вибору, економічні показники з 1991 року по 2021 рік, розмір пенсії та заробітних плат, де ми бачимо, що розмір заробітної плати зріс, також наведені для прикладу дані виробництва сільськогосподарської продукції. Тобто тенденції зростання із часів незалежності є, Україна має конкурентоспроможну продукцію, конкурентоспроможних спеціалістів та бажання бути країною Європейського Союзу з демократичними цінностями, свободою соціальною та економічною, настрої населення є такими, щоб підтримувати дружні та партнерські відносини з країнами ЄС та стати повноцінним членом країн європейського союзу. Частково ці тенденції наведені у статті.

Ключові слова: сталий розвиток, ЄС, суспільство, ментальність, якість життя, поведінкова економіка.

Постановка проблеми. Упродовж 30 років незалежності, яку здобула Україна в результаті розпаду Радянського Союзу, а також сотні років під час дії радянського союзу, Російської Імперії Україна боролась за свою самоідентифікацію, свободу віросповідання, мову, економічну свободу. Такі видатні українські діячі, як М.С. Грушевський, Августин Волошин, І. Франко та інші, відстоювали територіальну свободу України, привносили духовні та моральні цінності в українське суспільство. Це ті цінності, які століттями панували в західних країнах й досі діють та є актуальними для будь-якого суспільства: свобода, цінність усіх людей, незважаючи на статус, повага один до одного, академічна добросовісність, добросовісність у веденні бізнесу, приватна власність. На цих цінностях побудовано будь-яке успішне суспільство. Наука не може бути наукою без добросовісності, соціологічні дослідження не мають містити хибні та неправдиві статистичні дані, бізнес не може існувати успішно без довіри та відкритих, чесних відносин. Свобода не існує в тоталітарному режимі. Саме за це боролась українці та продовжують свою боротьбу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями таких питань, як поведінкова економіка, економіка бідності, ідентифікація нації, займались такі видатні вчені, як Дж. Каттон (1951 р.), К. Макконнел (1980 р.) М. Вебер (початок 1900 рр.), Р. Шеремета (2000–2021 рр.), В. Франкл (1940 р.), А. Шептицький, Ю. Шевельов та ін.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є дослідження реальної економічної ситуації в Україні за роки незалежності через статистичні дані соціологічних досліджень в Україні, здійснення висновків та пропозицій щодо подальшого вибору українців, подолання криз, підвищення економічного стану.

Виклад основного матеріалу. В Україні весь цей час існувало інформаційне наповнення через ЗМІ, яке в більшості мало негативне забарвлення стосовно події відокремлення України від Радянського Союзу та Росії територіально, економічно, ментально, ідеологічно. Тому наведемо статистичні дані, що саме набула Україна за роки незалежності, щоб було менше приводу вагатися стосовно певного історичного вибору українців. Основними досягненнями України за роки незалежності з 1991 року по 2021 рік є:

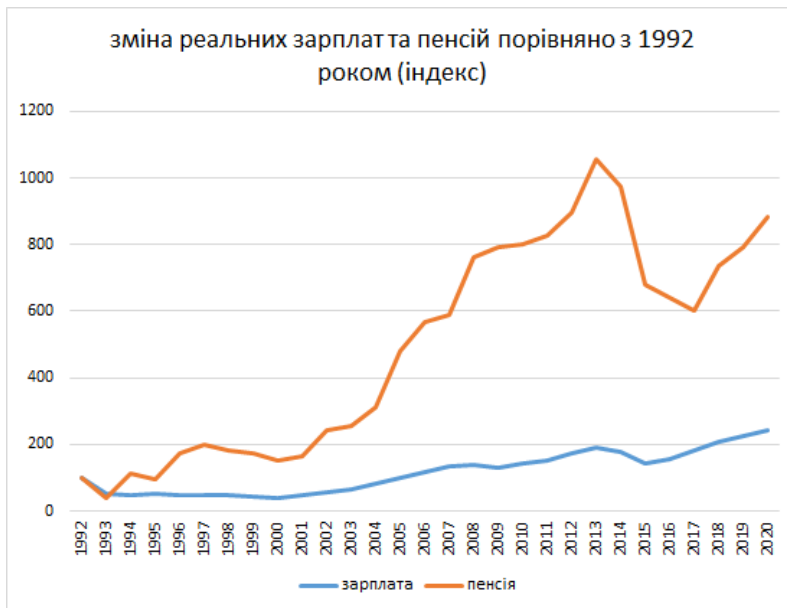
1. Економічна свобода.
2. Приватна власність.
3. Демоніполізація країни.
4. Перехід на ринкову економіку.
5. Реформи освіти.
6. Зріст ВВП.
7. Свобода віросповідання.
8. Свобода друку.
9. Свобода слова.
10. Зміна напрямку на Європейський Союз.

11. Незалежність від РФ.
12. Безвіз.
13. Декомунізація.
14. Інші.

Ці здобутки не є повними, в кожному напрямку є над чим працювати та зростати, але якщо рухатися далі, то стає можливим максимально досягти економічної, політичної свободи в країні. Існує думка, що за роки незалежності нічого не змінилося на краще. Але статистичні дані свідчать про інше.

Можна побачити прогрес або регрес в різних сферах суспільства за роки незалежності, а саме зміну ВВП, зміну заробітних плат та пенсій, динаміку показників рівня корупції. Приведемо деякі дані для більш повного уявлення динаміки змін суспільних та економічних процесів в Україні за період 1991–2021 років. Зміни реальних зарплат та пенсій з 1992 року по 2020 рік. (див. гр. 1) [1]

Графік 1

У даному графіку можна побачити, що найвища пенсія була в 2013 році, але заробітна плата була на низькому рівні. Із 2015 року заробітна плата підвищилась, і тенденція продовжується, що є дуже добрим показником для економічного зростання країни.

Також незалежною аналітичною платформою «Вокс Україна» були досліджені зміни структури економіки за ці роки. У даних наведена частка сільського господарства в Україні, яка на 2019 рік в експорті складала 40% (табл. 1)

Таблиця 1

Урожайність с/г культур (ц з 1 га площі зібраного врожаю)	1990	2020
Зернові та зернобобові культури	35,1	42,5
Цукрові буряки (фабричні)	275,7	416,2
Культури олійні	15,3	20,5
Картопля	116,8	157,2
Культури овочеві	149	207,4

У даній таблиці бачимо зростання виробництва на одну особу сільськогосподарських культур, які мають більший показник, ніж у 1990 році.

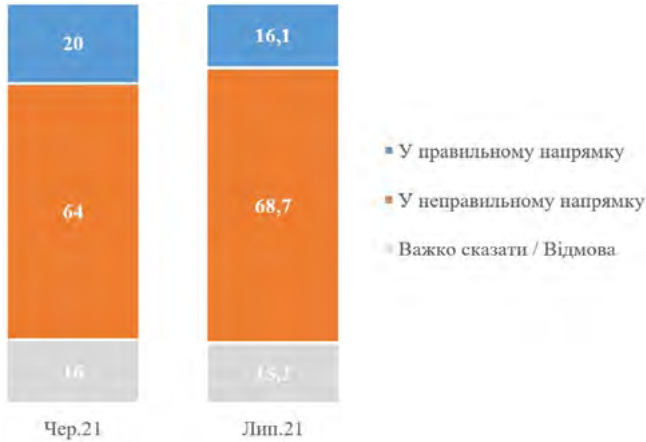
Це лише частка даних, що свідчать про покращення, а не погіршення життя українців після вибору на голосуванні за незалежність України. Українці завжди прагнули незалежності від інших держав, відстоювали свою ідентичність, віросповідання, світогляд. У наступній частині будуть приведені деякі статистичні дані про задоволеність своїм вибором та життям українців.

За дослідженнями Київського Міжнародного Інституту Соціології (КМІС) [1], які проводилися з липня по серпень 2021 року, шляхом опитування методом особистого інтерв'ю під назвою «Суспільно-політичні настрої населення України» виявилися результати опитування, які будуть викладені та проаналізовані нижче.

На питання, чи справи країни йдуть в правильному напрямку, 68,7% вважають, що ні, 16,1% вважають, що в правильному (див. діаг. 1) [2].

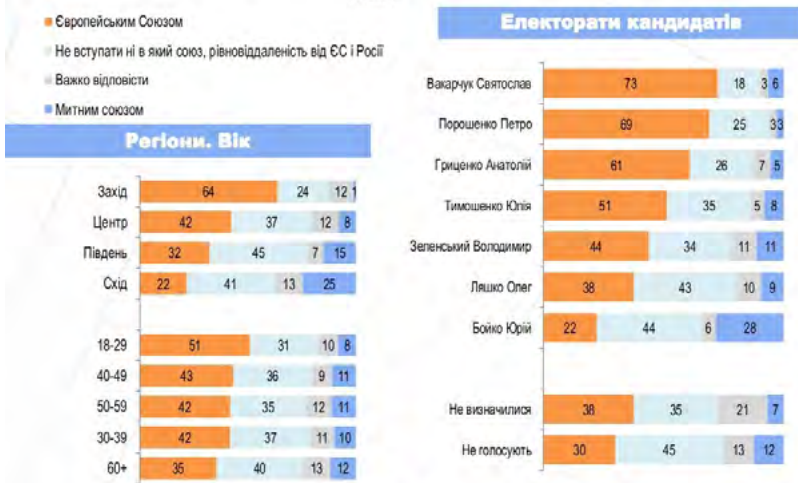
За період 2018 року соціологічною групою «Рейтинг» [3] (див. Табл. 2) було проведено опитування «Суспільно-політичні настрої населення», на питання «Як ви вважаєте в правильному чи неправильному напрямку йдуть справи в Україні». Близько 75% респондентів відповіли, що в неправильному. Відрізняються відповіді електорату кандидатів. Також 59% електорату Порошенка, наприклад, вважають, що справи України рухаються в правильному напрямку. Електорат Зеленського більшість вважає, що в неправильному – 77%. Також більшість електорату Порошенка та Вакарчука найбільше підтримують євроінтеграцію (69% та 73% відповідно), за регіонами – більшість на Заході підтримують євроінтеграцію (64%), за віком більшість молоді підтримує членство в ЄС від 18 до 29 років (51%). Тобто можна зробити висновки, що західні регіони, молоді люди, електорат Порошенка

Діаграма 1

Таблиця 2

Якби Україна могла стати членом тільки одного міжнародного союзу, це слід було б зробити з ЄС, Митним Союзом чи краще не вступати ні в який союз і зберігати рівновіддаленість від ЄС і Росії?

група РЕЙТИНГ | Суспільно-політичні настрої населення | липень 2018

Таблиця 3

Респонденту показувалася картка зі списком проблем	Україна в цілому	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Безробіття	20,4	24,4	20,8	26,2	11,4	18,2
Корупція	24,6	23,3	25,2	20,9	29,8	18,2
Війна на Донбасі	27,9	25,1	28,5	28,3	24,7	43,8
Повернення контролю над Кримом	0,5	0,7	0,6	0,4	0,5	0,0
Комунальні тарифи	10,2	9,7	8,5	9,0	15,2	8,0
Запобігти економічній кризі, розвиток економіки	3,1	2,6	3,1	0,8	4,8	4,4
Поліпшення системи освіти	0,8	0,0	0,8	1,6	1,8	0,0
Боротьба з розповсюдженням коронавірусу	0,3	0,7	0,1	0,0	0,3	0,0
Покращення системи охорони здоров'я	2,1	2,4	1,8	2,0	2,3	1,5
Децентралізація, розширення повноважень місцевих органів влади	0,1	0,4	0,0	0,0	0,3	0,0
Скасування запуску ринку землі	1,5	1,3	1,6	2,0	1,3	1,5
Зниження рівня злочинності	0,1	0,2	0,1	0,0	0,0	0,0
Розширення сфери застосування української мови	0,3	0,6	0,4	0,0	0,0	0,0
Підвищення статусу російської мови	0,3	0,0	0,0	0,8	0,8	1,5
Підвищення соціальних виплат – пенсій, допомог тощо.	5,6	6,6	6,5	4,9	4,5	0,7
Поліпшення інфраструктури нашої країни, такої як дороги тощо	0,6	0,7	0,7	0,8	0,0	1,5
Інше	0,8	0,9	0,6	0,8	1,5	0,0
ВАЖКО СКАЗАТИ (НЕ ЗАЧИТУВАТИ)	0,6	0,2	0,6	0,8	1,0	0,7
ВІДМОВА ВІДПОВІДАТИ (НЕ ЗАЧИТУВАТИ)	0,1	0,2	0,0	0,4	0,0	0,0

та Вакарчука підтримують членство в ЄС найбільше, згідно саме із цими дослідженнями в 2018 році. Причиною такого настрою, на мою думку, є люди, які живуть у західних регіонах, та молодь, що мають більш ширший погляд на країни Європи, рівень життя, менталітет європейців, чинники, які сприяють економічній стабільності та соціальної справедливості. Цей погляд базується на особистому досвіді – можливості виїжджати за кордон фізично та територіально, що більшою мірою мають молодь та люди, що живуть на заході України, аніж люди, що живуть на сході України або люди старшого віку. Також матеріальне становище людей може не дозволяти впевнитися на власному досвіді в перевагах співіснування з ЄС. Також люди зі сходу України мають досвід отримання роботи в Росії, мають родинні зв'язки з жителями Росії, територіально та ментально ближче до Росії. Суттєву роль відіграє вплив ЗМІ на мислення та світогляд суспільства. Через пропаганду телебачення та Інтернет-ресурсів можна доносити недостовірну інформацію як стосовно України, так і стосовно ЄС. Це треба взяти до уваги, щоб достовірна інформація потрапляла до населення.

Інше питання при цьому опитуванні було таке : «На вашу думку, які найголовніші проблеми в Україні існують?». Були отримані такі результати: (див. табл. 1) [2]

1. Війна на Донбасі – проблема № 1 в країні, вважають 27,9% українців, та в топі 3-х найголовніших проблем України, вважають 63,9% українців.

2. Корупція – проблема № 1 в Україні, на думку 23,4% українців.

3. Безробіття – 44%.

4. Комунальні тарифи – 41,9%.

Прослідковується різниця в мисленні та думках навіть у різних регіонах. Наприклад, війна на Донбасі вважається найбільшою проблемою саме людьми, які живуть на цій території. Розширення сфери застосування української мови – невеликий відсоток, всього 0,3 відсотка на всю Україну з опитуваних респондентів, і бентежить це респондентів, які проживають на заході та в центральній частині України.

Тобто можна припустити, що на бачення світу та проблем впливає місце проживання та актуальні проблеми в певній місцевості, ментальність та світогляд людини формуються середовищем та оточенням.

Висновки. Згідно за наведеними вище даними, в Україні є потенціал розвиватися, однак дуже важливо приймати правильні рішення у виборі напрямку руху України. Українці мають продовжувати боротьбу за свою самоідентифікацію, не втрачати її, відстоювати свої цінності і свободу вибору. Мають також навчитися критично мислити, аналізувати інформацію, перевіряти інформацію, що надходить із ЗМІ без будь-яких фактів. Треба вивчати історію України, мову, культуру для збереження ідентифікації нації. Для розвитку та формування суспільної думки та запобігання невірному трактування історичних

подій, вирішення суперечливих питань у становленні та зберіганні ідентифікації українців можна використати такі методи: комунікативні, інформаційні, соціально-психологічні (робота з неформальними лідерами), організаційні.

Список використаної літератури

1. Незалежна аналітична платформа VoxCheck – економіка, держуправління, суспільні процеси та реформи. Кирило Перевошиков, Валерія Степанюк. Позитивні зміни за 30 років незалежності України. URL: <https://voxukraine.org/>.

2. Київський міжнародний інститут соціології. Прес релізи та звіти. Суспільно-політичні настрої населення України: результати опитування, проведеного 24 липня – 1 серпня 2021 року методом особистих інтерв'ю. URL: <https://www.kiis.com.ua>.

3. Фонд Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва. Опитування. 19.08.2021. 30 років незалежності: які здобутки і проблеми зростання бачать українці й на що сподіваються у майбутньому. URL: <https://dif.org.ua/article/>.

4. Соціологічна група Рейтінг. Дослідження. Суспільно-політичні настрої населення: липень 2018. Дата публікації 12.07.2018. URL: <http://ratinggroup.ua/research/ukraine>.

Bozhieva S. M. The choice of Ukrainians and the impact on living standards

The article indicates how in modern Ukraine it is possible to investigate the patterns of sustainable development of society that hinders stability, what criteria for assessing the quality of life exist in the world, whether it is possible to apply these criteria to Ukrainian society, how mentality and lifestyle affect quality of life. In the context of Ukraine's European integration, the question of the importance of the nation's mentality becomes important, knowledge and perception of the norms of Western society, desire and ability to adapt and accept the conditions of accession to the European Union. Understanding the consequences of a number of decisions made by society, including the conscious choice of Ukrainians of the principles of life in society ensures the sustainable development of Ukraine.

Aspects such as the important perception of the world by society, how society responds to changes in the political, cultural and economic spheres are emphasized. Sociological polls are presented on the mood of people's choice of direction – to choose membership in the EU, the Customs Union or not to choose any of these. From 2014 to the present day, the trend of choosing EU membership has grown, the majority of Ukrainians who support this direction - from the Western region of Ukraine, a little less from the central part of Ukraine, the least - from the Eastern part of Ukraine. This trend can be explained in part by the geographical location of the units and the influence of neighboring countries, their mentality, worldview, experience, religious aspects, culture, economic behavior, decision-making, natural resources, historical events, science, freedoms, democratic or autocratic rule styles. state and many other factors. This article presents the political mood of the population in a certain period of historical events in the country since independence, some statistics of choice, economic indicators from 1991 to 2021, the size of pensions and wages, where we see that wages have risen, are also given for example, data on agricultural production - has a higher rate than since the beginning of independence. That is, there are growing trends since independence, Ukraine has

competitive products, competitive professionals and the desire to be a country of the European Union with democratic values, social and economic freedom, the mood of the population is to maintain friendly and partnership relations with EU countries and become a full member of the European Union. In part, these trends are presented in the article.

Key words: *sustainable development, EU, society, mentality, quality of life, behavioral economics.*

УДК 316.77

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.6>

В. О. БОЛОТОВА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Т. М. БАЙДАК

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

ПАРТНЕРСТВО ПОЛІЦІЇ ТА НАСЕЛЕННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ЯК КОМУНІКАТИВНА ПРАКТИКА

У статті зазначено, що реформування міліції в Національну поліцію України, на жаль, не знищило негативні стереотипи щодо правоохоронців. Громадяни ще не впевнені у здатності поліцейських підтримувати правопорядок на вулицях та ставати на захист пересічних громадян. Проте ефективна діяльність поліції неможлива без підтримки населення, що зумовлює необхідність побудови партнерських стосунків між ними. Це, у свою чергу, зумовлює актуальність дослідження особливостей та чинників формування партнерських відносин населення з поліцією, особливо із патрульною поліцією, зі співробітниками якої населення частіше усього вступає в контакти. Саме це було одним із завдань емпіричного дослідження, проведеного у 2019 році, об'єктом якого виступили населення та працівники патрульної поліції м. Харкова.

Дослідження показало, що рівень знання громадян основних обов'язків патрульної поліції є задовільним. Вони знають основні функції патрульної поліції, хоча вважають, що вона повинна робити більше, ніж це передбачено законом. На думку населення, поліцейські справляються із усіма своїми обов'язками, крім розшуку зниклих або розшукуваних осіб та реагування на заяви громадян про правопорушення. Найбільш високо оцінили таку діяльність патрульних, як накладання штрафів за адміністративні правопорушення, регулювання дорожнього руху та забезпечення громадського порядку.

Половина респондентів довіряють патрульній поліції. Стільки ж опитаних поліцейських охарактеризували рівень довіри населення до них як високий. Переважна більшість респондентів готові звернутися за допомогою до патрульної поліції. А більше половини опитаних готові співробітничати з поліцією у разі необхідності.

На готовність населення надавати допомогу патрульній поліції, перш за все, впливають впевненість людини у встановленні справедливості, покаранні злочинця та зменшенні рівня злочинності у місті. Можливість матеріальної винагороди та перспектива стати позаштатним працівником поліції респондентів не цікавлять. Поліцейські також вважають, що впевненість людини у встановленні справедливості є головним чинником її згоди співробітничати з ними.

Допомогою, яку патрульні потребують від населення у першу чергу, є надання інформації про злочини, що готуються, та порушників громадського порядку. Але найбільше поліцейські прагнуть розуміння особливостей їхньої роботи та моральної підтримки з боку населення.

Проведене дослідження дозволило надати рекомендації патрульній поліції щодо налагодження довготривалих партнерських відносин із населенням

Ключові слова: соціальна взаємодія, кооперація, партнерство, чинники партнерства, поліція, патрульна поліція.

Постановка проблеми. Ще у ХХ ст. перед поліцією різних країн постала нагальна потреба переглянути своє місце і роль в громадянському суспільстві. Вчені дійшли висновку, що поліція не зможе результативно працювати, знаходячись між злочинцями, з одного боку, і вороже налаштованими громадянами – з іншого. Вона є частиною суспільства і повинна розділяти його цінності. Охорона правопорядку має бути не односторонньою діяльністю поліції, а здійснюватись завдяки взаємодії між нею та пересічними громадянами. Суспільство повинно підтримувати поліцію, розуміючи, що в них спільні цілі.

Для реалізації такої моделі необхідні зміни як безпосередньо у поліції, так і у її стосунках з населенням. Розуміння таких змін в нашій країні почалось на початку нинішнього століття та поступово реалізується через реформування силових структур, комунікативну політику, спрямовану на руйнування негативних стереотипів та формування довірчого ставлення населення до поліції.

Метою системи комунікативного впливу є виникнення впевненості у кожного громадянина, незалежно від його прибутків і соціального статусу, у спроможності поліцейських стати на захист його прав і законних інтересів, в об'єктивності і неупередженості нової української поліції.

Таким чином, одним із найважливіших завдань є встановлення і підтримка відносин поліції з населенням на партнерських основах, оскільки ефективність боротьби зі злочинністю багато в чому залежить від активної позиції самих громадян у вирішенні цієї проблеми: чим більше людина задоволена роботою поліції, тим більше вона схильна допомагати їй в охороні правопорядку.

Особливої уваги потребує патрульна поліція – новий структурний підрозділ Національної поліції України, який виконує функції щодо підтримки громадського порядку та безпеки на вулицях і дорогах міст. На жаль, стереотипи про стару міліцію, а саме про співробітників патрульно-постової служби (ППС) та державної автоінспекції (ДАІ), населення перенесло й на працівників патрульної поліції. Громадяни мають певні сумніви щодо можливостей нових поліцейських підтримувати правопорядок на вулицях та ставати на захист пересічних громадян, які потрапили у скрутне становище. Звідси можна припустити, що співробітництво між населенням та новою структурою будуватиметься повільніше, ніж це потрібно для підвищення ефективності діяльності останньої.

На даний момент в українському суспільстві можна виділити декілька груп чинників, які актуалізують проблему взаємодії поліції та громадськості. По-перше, у засобах масової інформації превалює думка, що рівень злочинності залежить, у першу чергу, від законодавчої бази і від того, як правоохоронні органи ведуть боротьбу зі злочинцями. По-друге, на сучасному етапі злочинність змінилася не тільки кількісно, але і якісно, охопила своїм впливом значні прошарки населення. По-третє, значне розшаруванням українського суспільства породило й зміни у свідомості пересічних громадян, коли злочини проти заможних людей іноді сприймаються як кара.

Формування партнерських відносин між правоохоронцями та населенням досліджували такі вчені, як Щеголева Н.В., Гавриленко В.І., Кузьминський Є.Ф., Мазаєв Ю.Н., Михайловська І.Б., Рушенко І.П., Соболев В.О., Свеженцева Ю.О. та інші. Чинниками формування громадської думки щодо діяльності правоохоронних органів різних країн займалися Параносенков П.М., Колокольцев В.А., Аврутин Ю.С., Булавін С.П., Ю.П. Соловей, В.В. Черніков тощо. Проте проведений аналіз наукової літератури показав, що системному розгляду принципів партнерських відносин поліції з населенням приділяється недостатньо уваги, емпіричних досліджень проблем взаємодії населення та поліції, зокрема патрульної поліції (з якою пересічні громадяни контактують найчастіше), проводиться вкрай мало, що зумовлює актуальність аналізу даного явища.

Метою статті є виявлення особливостей взаємодії населення та патрульної поліції та чинників розвитку партнерських відносин між ними.

Виклад основного матеріалу. Аналіз партнерських відносин доцільно починати з вивчення таких концептів, як «соціальні відносини» та «соціальні взаємодія». Соціальні відносини – це система різноманітних стійких соціальних взаємодій між індивідами або спільнотами людей. Соціальна взаємодія – це система взаємообумовлених соціальних дій, в якій дії одного суб'єкта одночасно є причиною і наслідком відповідних дій інших суб'єктів. Інакше кажучи, це обмін діями, які пов'язані одна з одною [1].

Прийнято розрізняти три основні форми взаємодії: кооперацію, конкуренцію та конфлікт. Кооперація – співробітництво декількох індивідів (груп) заради рішення спільного завдання. Кооперація виникає там і тоді, де і коли стає очевидною перевага об'єднаних зусиль над індивідуальними. Специфічним видом кооперації є партнерство, яке передбачає більш довгі та тісні стосунки, тобто стосунки більш високого рівня.

Партнерство – це вид кооперації двох та більше суб'єктів заради досягнення єдиної мети, яке характеризується тривалістю в часі, засноване на добровільності, відповідальності, відкритості та взаємодопомозі. Основними характеристиками партнерства є єдність цілей,

добровільність прийняття зобов'язань, відповідальність сторін за зобов'язання, врахування інтересів партнера, відкритість, взаємний контроль, повага до прав та взаємодопомога [2].

Вивчення партнерських відносин можна здійснювати з позиції багатьох підходів. Кожен з них, без сумніву, має свої переваги і дозволяє поглянути на партнерство під певним кутом. Перш, за все, це роботи В. Парето та П. Сорокіна щодо соціальної взаємодії; функціоналізм (зокрема концепція Т. Парсонса); конфліктні теорії Р. Дарендорфа та Л. Козера; символічний інтеракціонізм, теорія «соціального обміну» (Дж. Хоманс, П. Блау, Р. Емерсон) [3]. На нашу думку, найбільш оптимальною для аналізу партнерських відносин поліції та населення є теорія обміну. Люди вступають у соціальну взаємодію, оскільки очікують, що будуть нагороджені і продовжують цю взаємодію, тому що одержують те, чого прагнуть.

Специфіка відносин поліції та населення пов'язана, перш за все, з особливостями діяльності в правоохоронній сфері, якою є державна діяльність, що здійснюється з метою охорони права спеціально уповноваженими органами шляхом застосування юридичних заходів впливу, у суворій відповідності із законом і беззаперечним дотриманням установленого ним порядку [4]. По-друге, будь-яка форма взаємодії чітко регламентується законодавством. По-третє, взаємодія може відбуватися на рівні індивід-індивід, а також група-група, індивід-група. По-четверте, складність структури Національної поліції України та специфічність її діяльності зумовлюють різні форми взаємодії поліції та громадян. По-п'яте, взаємодія населення відбувається не з усіма службами. Люди частіше за все зіштовхуються саме з патрульною поліцією.

Робота щодо встановлення зв'язків із населенням є досить складною, тому що доволі поширеним є уявлення про роль поліції як головного правоохоронного органу в державі. Ставлення до працівника поліції в нашій державі в більшості випадків залишається поки негативним. І такі оцінки дійсно мають підставу. Окремим її працівникам ще властиві зловживання службовим становищем, незастосування необхідних заходів до правопорушників, байдужність, формалізм. Проте в той самий час відбувається активізація діяльності громадських формувань із правоохоронними функціями, що можна пояснити суспільною зацікавленістю населення України в рішенні складних проблем у сфері боротьби зі злочинністю й охорони громадського порядку.

Спільна діяльність поліції і населення формує у людей усвідомлення необхідності рахуватися з інтересами суспільства, з повагою ставитися до закону, розуміти громадянські обов'язки. Уміння працівників поліції вміло побудувати партнерські відносини з представниками громадських формувань, об'єднаннями громадян та окремими людьми можна розглядати як важливий показник їхнього професійного рівня. Залучення громадськості до правоохоронної діяльності

може бути тільки на добровільних умовах, тому необхідно домогтись зацікавленості громадян у співпраці з поліцією.

Аналіз процесу формування партнерських відносин між населенням та патрульною поліцією було одним із завдань емпіричного дослідження, проведеного у 2019 році авторами даної роботи, М. Криворучко та А. Івакіним.

Об'єктом дослідження виступили населення та працівники патрульної поліції м. Харкова. В якості методів збору даних було використано анкетне опитування, в якому взяли участь 300 мешканців м. Харкова та формалізоване інтерв'ю за участю 150 харківських патрульних поліцейських. Вибірка квотна (для населення основними параметрами відбору було взято стать та вік, а для працівників патрульної поліції – район патрулювання).

У процесі дослідження було виявлено рівень поінформованості населення про діяльність патрульної поліції. Так, основними джерелами отримання такої інформації є ЗМІ (телебачення, газети, інтернет) (76%), досвід друзів, близьких та знайомих (47%) та випадкові спостереження за діяльністю поліції (37%). Досвід безпосереднього неформального або формального спілкування мають тільки 16% та 11% відповідно, що свідчить про недостатність прямих контактів з представниками поліції. Організовані поліцією зустрічі, лекції та інші заходи відмітили тільки 3% опитаних. Відповідно, інформування відбувається по непрямим каналам, через посередників і може зазнавати викривлень. Особливо це стосується розповідей друзів, близьких та знайомих про їх досвід (табл. 1).

Що стосується рівня довіри респондентів до джерел інформації, із яких можна отримати інформацію про діяльність патрульної поліції, то 48% респондентів зазначили, що найбільш довіряють досвіду друзів, близьких та знайомих, 40% вважають достовірними дані, отримані із ЗМІ, а 39% опитаних довіряють своїм очам – випадкові спостереження за діяльністю поліції для них є найбільш достовірним джерелом. Третина довіряє безпосередньому формальному спілкуванню, а п'ята частина неформальному. Організовані поліцією зустрічі, лекції та інші подібні заходи користуються довірою тільки у 6%. Тобто щоб уникнути викривлення інформації про поліцію та домогтись довіри до неї, треба шукати такі форми взаємодії, щоб водночас передбачали безпосереднє спілкування та не були занадто масові. Велике значення також має дотримання норм професійної поведінки в будь яких ситуаціях (табл. 1).

Було виявлено, що чоловіки більш 25% довіряють як неформальному, так і формальному безпосередньому спілкуванню із правоохоронцями, ніж жінки (25% проти 14% для неформального спілкування та 35% проти 21% для формального).

Під час дослідження було також виявлено, що неформальному спілкуванню з представниками патрульної поліції найбільш довіряє

Таблиця 1
**Основні джерела інформації про діяльність патрульної поліції
для населення та довіра до них**

Джерела інформації	Кількість респондентів, які отримують інформацію про діяльність патрульної поліції	Кількість респондентів, які довіряють цим джерелам
ЗМІ (телебачення, газети та інтернет)	76%	40%
Досвід друзів, близьких та знайомих	47%	48%
Випадкові спостереження за діяльністю поліції	37%	39%
Досвід безпосереднього неформального спілкування	16%	21%
Досвід безпосереднього формального спілкування	11%	30%
Фільми та книги про діяльність поліції та поліцейських	10%	5%
Організовані поліцією зустрічі, лекції та інші заходи	3%	6%

молодь 18-25 років (41%), а випадковим спостереженням за діяльністю правоохоронців респонденти – 26-35 років (53%). Це ще раз підкреслює важливість саме цих каналів надходження інформації, бо молодь повинна стати для поліції головною цільовою групою налагодження партнерських відносин.

Для вікової категорії 36-60 років рівною мірою важливі випадкові спостереження та інформація зі ЗМІ (38% та 39%). А ось для людей похилого віку флагманом серед інших джерел інформації є ЗМІ (73% респондентів цього віку відмітили їх як найправдивіше джерело отримання інформації).

Для виявлення знань щодо обов'язків патрульної поліції респондентам було запропоновано обрати те, що, на їхню думку, вона повинна виконувати. У цілому рівень знання населення основних обов'язків патрульної поліції можна охарактеризувати як задовільний. Найчастіше згадувалось накладання штрафів (81%), реагування на заяви і повідомлення громадян про правопорушення (77%), регулювання дорожнього руху (76%), забезпечення громадського порядку в місті (75%) та профілактика правопорушень (71%). Проте 43% респондентів вважає, що патрульна поліція повинна забезпечувати безпеку осіб, взятих під захист, здійснювати контроль за зберіганням та використанням

вогнепальної зброї. Біля третини думає, що вона проводить досудове розслідування кримінальних правопорушень (28%) та здійснює контроль за опікою і піклуванням над дітьми та запобігає насильству в сім'ї (28%), що насправді не входить в коло її обов'язків.

Щодо оцінки населенням діяльності патрульної поліції, то, на думку населення, патрульна поліція справляється з усіма своїми функціями, крім розшуку зниклих або розшукуваних осіб та реагування на повідомлення громадян про правопорушення (оцінка 2,78 за п'ятибальною шкалою).

Найвище було оцінено накладання штрафів за адміністративні правопорушення (3,58), регулювання дорожнього руху (3,53), забезпечення громадського порядку (3,43) (табл. 2).

Таблиця 2

Оцінка населенням виконання патрульною поліцією своїх функцій (за п'ятибальною шкалою, де 1 – зовсім не виконується, 5 – виконується повністю)

Функції патрульної поліції	Оцінка
Накладання штрафів за адміністративні правопорушення	3,58
Регулювання дорожнього руху	3,53
Забезпечення громадського порядку	3,43
Надання необхідної інформації пішоходам та водіям про безпеку на дорозі	3,34
Надання першої медичної допомоги	3,27
Затримання підозрюваних	3,16
Профілактика правопорушень	3,13
Розшук зниклих або розшукуваних осіб	2,79
Реагування на заяви та повідомлення громадян про правопорушення	2,78

Під час дослідження було виявлено рівень довіри населення до працівників патрульної поліції. Так, 50% опитаних довіряють патрульній поліції, 23% зазначили, що новим поліцейським не довіряють, 27% не змогли дати однозначної відповіді, що можна пояснити відсутністю випадків взаємодії цих людей із патрульною поліцією та низькою обізнаністю про її діяльність.

Самі працівники патрульної поліції охарактеризували рівень довіри населення до них як високий, це відмітили 45% поліцейських, біля третини опитаних не поділяють думку своїх колег та вважають, що рівень довіри все ще низький.

Було визначено, що рівень довіри до працівників патрульної поліції більше у респондентів, які мають вищу освіту, ніж у людей із середньою або середньою спеціальною освітою (60% та 36% відповідно).

Розбіжностей у рівні довіри до патрульної поліції між різними віковими категоріями населення виявлено не було.

У ході дослідження було виявлено, що за допомогою до патрульної поліції у разі необхідності готові звернутися 70% респондентів, 14% від допомоги відмовляються. Серед тих, хто не готовий звернутися за допомогою до патрульних, більше людей середнього віку – 21%.

Надавати допомогу поліцейським у разі необхідності готові 67% респондентів, лише 13% відмовляються це робити. Жінкам складніше визначитися, чи готові вони надати допомогу поліцейським, ніж чоловікам (27% та 13% відповідно). Це можна пояснити небажанням жінок втручатися у доволі специфічну діяльність правоохоронців, побоювання помсти з боку правопорушників, меншою фізичною силою. Надати допомогу патрульній поліції більше схильні люди із вищою освітою (71%).

Опитані поліцейські вважають, що соціально-демографічні характеристики респондентів, такі як вік та стать, не впливають на рівень довіри та готовність звернутися за допомогою до поліцейських у разі необхідності (92%).

Половина опитаних патрульних зазначила, що готовність допомагати поліції не залежить від віку. На думку 20%, найбільш відкриті до цієї правоохоронної структури люди середнього віку.

На готовність населення надавати допомогу патрульній поліції могла б вплинути впевненість у встановленні справедливості та покаранні злочинця (84%) та зменшенні рівня злочинності у місті (53%). Перспектива матеріальної винагороди та можливості стати позаштатним працівником громадян не цікавить.

Думка поліцейських майже збігається із думкою населення із цього приводу – 69% з них вважає, що впевненість у встановленні справедливості є головним чинником формування установки громадян на співробітництво. Також 42% вважає, що на співробітництво з ними може вплинути гарантування захисту від помсти злочинця за надання допомоги. Тобто поліцейські більше значення надають індивідуальній безпеці, коли громадян більше цікавить загальна безпека (38%). Також поліцейські переоцінюють можливість отримання матеріальної допомоги за співробітництво (24% поліцейських проти 12% у населення). Таким чином, можна побачити дещо викривлене сприйняття поліцейськими мотивів пересічних громадян, що може позначитись на стосунках між ними (табл. 3).

Дослідження показало, що впевненість у встановленні справедливості та покаранні злочинця є важливим фактором для усіх вікових категорій, зменшення рівня злочинності у місті більше хвилює людей похилого віку (72%), а гарантування захисту від помсти злочинця є чинником співпраці для 41% опитаної молоді. Можливо, саме про них в першу чергу згадували ті поліцейські, які відмічали важливість даного мотиву.

Таблиця 3

Чинники, які, на думку патрульних поліцейських та пересічних громадян, сприяють співробітництву між ними

Чинники	Населення (кількість)	Поліцейські (кількість)
Впевненість у встановленні справедливості	84%	69%
Впевненість у зменшенні рівня злочинності у місті	53%	38%
Гарантування захисту від помсти злочинця	25%	42%
Можливість отримати матеріальну винагороду	12%	24%
Можливість набуття статусу позаштатного працівника	5%	3%

Найбільш розповсюдженими факторами відмови населення від співробітництва із патрульною поліцією є невіра людей в можливість правоохоронних органів (83%), недовіра населення до держави в цілому (72%) та корумпованість деяких працівників патрульної поліції (58%).

Якщо звернутись до думки опитаних працівників патрульної поліції, то основними чинниками, що зумовлюють відмову населення взаємодіяти з ними, вони вважають недовіру населення до держави в цілому (73%) та звернення людей до патрульної поліції з питань, які не входять до її компетенції (62%), що призводить до конфліктів. Щодо корумпованості працівників патрульної поліції, то лише 10% її представників погодились із цим. Крім того, поліцейські зазначали повну байдужість населення до особливостей служби патрульних та абсолютну упевненість у тому, що патрульна поліція має «робити все, що попросять громадяни».

Задля формування можливих напрямків співробітництва партнерських відносин між населенням та патрульною поліцією було визначено, яку допомогу громадяни вважають за потрібне надавати патрульним у разі необхідності.

Так, надання інформації про можливі випадки терористичних актів (55%) та про порушників громадського порядку (53%) – це та допомога, на яку населення згодне у першу чергу. Це легко пояснити нестабільною ситуацією в країні та війною, коли тероризм стає невід’ємною частиною життя країни. Найменше згодні брати участь у профілактичній роботі із групами ризику (важкими підлітками, неблагополучними сім’ями, наркозалежними тощо) – 4%. Причиною може бути небажання стикатися із неблагополучними верствами населення, що може потребувати певних комунікаційних навичок та особливостей характеру.

Жінки більш налаштовані надавати інформацію про осіб, схильних до наркоманії та алкоголізму, ніж чоловіки (42% та 23% відповідно).

У свою чергу, чоловіків більше турбує можливість терористичних актів у місті (64% та 32% відповідно). Залежності між готовністю надавати інші види допомоги та статтю, віком, рівнем доходу респондентів виявлено не було.

Щодо видів допомоги, які, перш за все, потрібні патрульним, то більше половини (63%) прагнуть від населення просто розуміння особливостей їх служби та невід'ємних труднощів, що виникають під час виконання службових обов'язків, повагу до праці поліцейських. 40% поліцейських відмітили надання інформації про злочини, що готуються, оскільки запобігти їм, виходячи з досвіду поліцейських, дуже важко. 39% поліцейських зазначили важливість інформації про порушників громадського порядку, бо вчасно їх затримати та накласти відповідні санкції буває важко та навіть неможливо. 30% правоохоронців хотіли б отримувати інформацію про випадки незаконного виготовлення та продажу алкоголю, бо у зв'язку з підвищенням цін на алкогольні вироби кількість правопорушень цього виду значно зросла. Приблизно чверть хоче розраховувати на допомогу населення в охороні громадського порядку у складі громадських формувань.

Висновки. Таким чином, отримані в процесі дослідження дані дозволяють робити такі рекомендації щодо розвитку партнерських відносин між населенням та патрульною поліцією:

1. Організовувати інформаційні кампанії задля роз'яснення специфіки роботи патрульних поліцейських, нівелювання стереотипу щодо «універсальності» їхніх посадових обов'язків, донесення до громадян того факту, що патрульна поліція потребує їх допомоги, що підвищить ефективність її роботи та сприятиме досягненню спільної мети «безпечного міста».

2. Застосовувати різні канали інформування населення залежно від цільової аудиторії, не допускати виникнення інформаційних «дірок» та формування чуток, отримання викривленої та неточної інформації.

3. Проводити регулярні заходи серед особового складу патрульної поліції задля підвищення його загальної культури, культури мовлення, формування необхідних навичок спілкування з різними категоріями громадян для підвищення рівня довіри населення до патрульних.

4. Створити систему постійних зустрічей працівників патрульної поліції з представниками невеликих груп різних верств суспільства, що зменшить їх заформалізованість та дозволить громадянам висловити свої побажання щодо покращення роботи патрульних.

Список використаної літератури

1. Тарасенко В.А. Социальное взаимодействие как процесс. Москва : ГАСК, 2013. 304 с.
2. Ионова О.Б. Социальные технологии партнерства. Москва : Наука, 2006. 108 с.
3. Тернер Дж. Москва : Директ-Медиа, 2007. 829 с.
4. Подоляка А. Правоохоронна діяльність і правоохоронні органи. *Віче*. 2009. № 18. С. 123–128.

Bolotova V. O., Baidak T. M. Police-community partnership in modern Ukraine as a communicative practice

The article notes that the reform of the police into the National Police of Ukraine, unfortunately, did not destroy the negative stereotypes about law enforcement. Citizens are not yet confident in the ability of police to maintain law and order on the streets and to protect ordinary citizens. However, effective policing is not possible without the support of the population, which necessitates building partnerships between them. This, in turn, determines the relevance of the study of the features and factors of partnership between the population and the police, especially with the patrol police, with whose staff the population most often comes into contact. This was one of the tasks of an empirical study conducted in 2019, the object of which was the population and employees of the patrol police of Kharkiv.

The study showed that the level of knowledge of the basic responsibilities of the patrol police is satisfactory. They know the basic functions of the patrol police, although they believe that they should do more than required by law. According to the population, the police are coping with all their responsibilities except searching for missing or wanted persons and responding to citizens' allegations of crime. Patrol activities such as fines for administrative offenses, traffic regulation and public order were praised the most.

Half of the respondents trust the patrol police. The same number of interviewed police officers described the level of public confidence in them as high. The vast majority of respondents are ready to seek help from the patrol police. And more than half of the respondents are ready to cooperate with the police if necessary.

The willingness of the community to provide assistance to the patrol police is primarily influenced by a person's confidence in establishing justice, punishing the offender and reducing crime in the city. Respondents are not interested in the possibility of material rewards and the prospect of becoming a freelance police officer. Police also believe that a person's confidence in justice is a major factor in his agreement to cooperate with them.

The assistance that patrols need from the community in the first place is to provide information about crimes in preparation and violators of public order. But most police officers seek to understand the specifics of their work and the moral support of the community.

The study provided recommendations to the patrol police on establishing long-term partnerships with community.

Key words: social interaction, cooperation, partnership, partnership factors, police, patrol police.

УДК 316.4:305

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.7>

Ю. А. КАЛАГІН

доктор соціологічних наук, професор,
професор кафедри соціології і публічного управління,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ АДАПТАЦІЇ

У статті викладено основні результати соціологічного аналізу гендерного аспекту управління професійною адаптацією персоналу. Дослідження за темою «Адаптація молодих фахівців до професійної діяльності у сфері торгівлі» було проведене лабораторією соціологічних досліджень кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у 2019–2020 рр.

Глобальні зміни сучасного суспільства зумовили активізацію досліджень проблем соціальної адаптації до професійної діяльності молодого людини, яка тільки отримала відповідну підготовку в закладах вищої освіти та розпочала самостійний трудовий шлях.

У науковій літературі накопичений значний матеріал щодо теоретичних і методологічних основ дослідження адаптації до професійної діяльності. Витоки досліджень беруть початок у роботах Г. Спенсера, П. Лілієнфельда, А. Шефле, Р. Вормса, А. Еспінаса. Подальший розвиток проблеми адаптації отримали в роботах сучасних науковців, що були використані для формування теоретико-методологічної бази дослідження.

У роботі вивчалися питання динамічних та змістових аспектів професійної адаптації. Результати дослідження показали, що більшість респондентів проходить процес професійної адаптації впродовж перших шести місяців, тому саме такий час необхідно виділяти у плануванні заходів адаптаційного характеру. Гендерний аналіз особливостей професійної адаптації на новому робочому місці показав незначні відмінності в термінах пристосування, у деяких випадках жінки зазначили, що потребують меншого часу на професійну адаптацію.

Щодо основних проблем, які виникають під час адаптаційного періоду в молодого фахівця, результати показали, що вони найчастіше пов'язані з браком теоретичних і практичних знань зі спеціальності, при цьому з такими проблемами стикаються як чоловіки, так і жінки.

Загальний результат дослідження продемонстрував проблему недостатності сформованості в молодих спеціалістів – випускників закладів вищої освіти – кар'єрної компетенції. При цьому аналіз гендерного аспекту професійної адаптації показав, що в чоловіків більш сформованим виявився професійний складник кар'єрної компетенції, а в жінок – соціальний складник кар'єрної компетенції.

Ключові слова: управління персоналом, професійна діяльність, професійна адаптація, соціально-професійний потенціал, гендер, молодь, кар'єрна компетенція, заклади вищої освіти.

Постановка проблеми. Управління персоналом сучасного підприємства розуміється як цілеспрямована діяльність керівного складу, що спрямована на розроблення та реалізацію концепції створення відповідних умов гармонійного розвитку й ефективного використання потенціалу кожного працівника. Актуальним залишається питання формування та розвитку соціально-професійного потенціалу особистості [1]. Соціально-професійний потенціал персоналу є значним джерелом зростання прибутковості підприємства, необхідною умовою його сталого розвитку, гарантією успішного подолання кризи, тому управління персоналом визнається однією з найбільш важливих сфер діяльності сучасного підприємства, спроможною суттєво посилити ефективність функціонування підприємства або, навпаки, послабити його, довести до повного банкрутства.

Важливою складовою частиною системи управління персоналом є діяльність з управління адаптацією робітників до професійної діяльності. Початок трудової діяльності завжди пов'язаний із певними труднощами для молодих працівників, оскільки вони не мають достатніх знань щодо реальної ситуації підприємства, необхідних практичних професійних навичок і вмінь, необхідних на цьому підприємстві, тонкощів соціально-трудових відносин у конкретній організації. Для швидкого входження у професійне середовище підприємства, професійного розвитку та побудови успішної кар'єри молода людина повинна змінити модель своєї поведінки, прилаштуватися до нової системи цінностей, корпоративної культури підприємства. Такий процес має бути керованим, при цьому управління пристосуванням особистості до конкретних умов підприємства повинне враховувати гендерний аспект, особливості особистісної самореалізації жінок і чоловіків у професійній сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми адаптації в контексті соціології почали досліджувати представники органістичної школи (Г. Спенсер, П. Лілієнфельд, А. Шефле, Р. Вормс, А. Еспінас та інші). Вони ввели в соціологічний лексикон поняття «адаптація» на межі XIX–XX ст., провівши аналогію між суспільством і людським організмом. Плідно над питанням соціальної адаптації працював представник структурно-функціонального напрямку – американський соціолог Т. Парсонс, який у 1950-х рр. заклав основи теорії соціальної адаптації та ґрунтовно проаналізував механізми цього процесу. У теорії Т. Парсонса соціальна адаптація розглядається з позиції ефективного функціонування соціальної системи та тлумачиться як одна з основних функціональних умов її існування. Р. Мертон – представник школи структурного функціоналізму в соціології – під час визначення особливостей процесу адаптації обґрунтував існування таких типів поведінки, як конформізм, ритуалізм, інновація, ретризм і бунт [2].

Подальші дослідження проблем адаптації були спрямовані на вирішення актуальних проблем ефективного пристосування особистості

до суспільного життя. Тематика досліджень торкалася всіх сфер суспільства (політики, виробництва, освіти, військової сфери та сімейного життя). Більшість дослідників спиралася на тлумачення адаптації як процесу або результату активного пристосування суб'єкта адаптації до нових умов соціального середовища. Суб'єктом соціальної адаптації розглядали окрему особистість або соціальну групу.

Вагомий внесок у розроблення теоретичних і практичних засад трудової адаптації персоналу зробили В.Г. Воронкова [3], В.М. Данюк [4], О.П. Саннікова [5], Ф.І. Хміль [6], Н.О. Чайкіна [7] та інші вчені. Гендерний аспект професійної адаптації досліджували І.В. Головнєва [8], І.П. Лаврінчук [9], Н.П. Лукашевич [10], І.В. Найдовська [11], Т.О. Марценюк [12] та інші науковці.

Багато років гендерні аспекти професійної адаптації досліджують фахівці лабораторії прикладних соціологічних досліджень кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» [13–15].

Рухливі трансформаційні процеси сучасного суспільства на початку ХХІ ст. активізували дослідження соціальної адаптації до професійного життя. Однією з провідних проблем вивчення професійної адаптації стала проблема адаптації молодої людини, яка отримала професійну освіту в закладі вищої освіти та розпочинає самостійний трудовий шлях. Оскільки професійне середовище сучасного підприємства швидко змінюється, необхідний постійний моніторинг усіх аспектів проблем професійної адаптації, зокрема й гендерного.

Метою статті є оприлюднення результатів соціологічного дослідження проблеми професійної адаптації випускників закладів вищої освіти в контексті гендерного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Соціологічне дослідження за темою «Адаптація молодих фахівців до професійної діяльності у сфері торгівлі» було проведене лабораторією соціологічних досліджень кафедри соціології та політології Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» у 2019–2020 рр. Об'єктом дослідження були молоді спеціалісти торговельних компаній міста Харкова, а предметом – адаптація молодих спеціалістів до професійної діяльності в цих торговельних компаніях. Як метод отримання інформації було вибрано анкетне опитування. Генеральну сукупність становили молоді спеціалісти, які прийшли на роботу в торговельні організації міста Харкова. Тип вибірки – стихійна.

В опитуванні взяли участь 119 працівників торговельних організацій різних форм власності міста Харкова. На час проведення дослідження стаж роботи респондентів в організації не перевищував 3 років. Серед опитаних 47% чоловіків та 53% жінок. Крім того, за віком це молодь від 20 до 35 років, для більшості з них це перший досвід працевлаштування й адаптації до трудової діяльності.

Вивчення проблем професійної адаптації молоді розпочалося з визначення мотивів вибору конкретної торговельної організації, тому респондентам було поставлене запитання про причини їх працевлаштування саме в цю організацію.

Аналіз результатів дослідження показав, що серед основних причин вибору працівниками конкретної організації були такі: 24% опитаних (майже кожний четвертий респондент) не могли знайти іншу роботу; 22% респондентів вказали, що з дитинства мріяли про таку роботу; 14% опитаних зазначили, що їм порадили влаштуватися на таку роботу друзі або знайомі, які самі працювали в цій організації; 13% респондентів вибрали це місце, тому що сподіваються досягти високого статусу в суспільстві; 12% зазначили, що прийшли працювати сюди випадково або тому, що так склалися життєві обставини. Незначна частина респондентів розглядає роботу як можливість додаткового прибутку, зазначає вдале розташування (інфраструктура, близькість до дому або навчального закладу, де респондент навчається), можливість влаштуватися на неповний робочий день та можливість встановити собі персональний графік роботи за домовленістю. Гендерний аналіз результатів показав, що більшість респондентів, які не могли знайти іншу роботу, – чоловіки. Серед опитаних респондентів, які з дитинства мріяли про таку роботу, більшість жінок; з-поміж тих, кому порадили влаштуватися на цю роботу друзі або знайомі, також більшість жінок. За результатами двомірного розподілу даних 69% жінок прийшли працювати до цієї організації, оскільки мріяли про це з дитинства. Гендерний баланс спостерігається у відповідях на запитання про сподівання досягнення високого статусу в суспільстві. Більшість чоловіків зазначили, що прийшли працювати сюди випадково або тому, що так склалися життєві обставини, – за результатами двомірного розподілу даних 66% чоловіків вказали на такі обставини життя.

Практично кожний четвертий респондент вказав на труднощі в пошуку роботи (це значний відсоток), більшість респондентів – чоловіки. Це показник того, що є проблема з працевлаштуванням молоді, і вона має гендерний характер та потребує окремого дослідження.

Далі досліджувалася проблема тривалості процесу професійної адаптації на новому робочому місці. Аналіз результатів опитування показав, що проміжок часу, через який респонденти відчули себе «на своєму місці», за їх суб'єктивною оцінкою становив від 3 до 6 місяців (34% опитаних), менше ніж 3 місяці з початку працевлаштування (32% досліджуваних), від 6 місяців до 1 року (19% респондентів), 1 рік (15% опитаних). Серед респондентів немає тих, хто не адаптувався до колективу. Гендерний аналіз особливостей професійної адаптації на новому робочому місці показав незначні відмінності в термінах пристосування. Так, жінки зазначили, що потребують меншого часу для професійної адаптації. Можливо, цей факт пояснюється важливістю для жінок позитивних відносин у колективі, наявністю в них

більш широкого спектру засвоєних комунікативних стратегій, їхньою емпатійністю, здатністю відчувати, розуміти внутрішні переживання іншого та виявляти співчутливість, здатністю із самого початку роботи проявляти толерантність, терпимість, повагу до чужої думки. Вважаємо, що таке припущення потребує окремого дослідження.

Таким чином, більшість респондентів проходить процес професійної адаптації впродовж перших шести місяців, тому переконані, що саме такий час необхідно виділяти у плануванні заходів адаптаційного характеру.

Наступний етап дослідження дав можливість з'ясувати потенційні «перешкоди», що виникають на шляху професійної адаптації молодого фахівця. Респондентам необхідно було вибрати причини, через які виникали труднощі в адаптації до роботи. Серед основних проблем, з якими стикалися молоді працівники торговельних організацій у перші місяці роботи, були названі велика завантаженість на робочому місці (51% респондентів), недостатність практичних навичок (45% опитаних), недостатність знань про специфіку роботи організації (26% досліджуваних).

Таким чином, основні проблеми, які виникають під час адаптаційного періоду в молодого фахівця, пов'язані з браком теоретичних і практичних знань зі спеціальності, причому з таким проблемами стикаються як чоловіки, так і жінки. Зазначений факт може свідчити про недостатню сформованість кар'єрної компетентності, яку науковці розуміють як системне поняття, що характеризує рівень сформованості компетенцій професійного й соціального змісту, їх узгодженості, які забезпечують ефективне просування особистості у професійній діяльності.

Одним із завдань дослідження також було виявлення основних компетентностей, особистісних властивостей, що допомагають молодим фахівцям у процесі професійної адаптації.

За результатами опитування з'ясовано, що серед властивостей, які допомогли молодому спеціалістові адаптуватися до роботи в торговельній організації, на першому місці стоїть власна наполегливість (74%), на другому – власна кмітливість (71%), а на третьому – висока працездатність (65% опитаних).

Досить цікавими, на нашу думку, є відповіді на це запитання залежно від статі респондентів. Аналіз двомірного розподілу даних показав, що серед тих, хто ключовою рисою характеру вважає наполегливість, 37% чоловіків і 51% жінок. Серед тих, хто важливою своєю рисою вибрав кмітливість, 53% чоловіків і 41% жінок. Високу працездатність як важливу рису у професійній діяльності вибрали 38% чоловіків та 49% жінок. Комунікбельність як рису, що допомагає краще адаптуватися у професії, назвали 25% чоловіків і 67% жінок.

Отже, можна зробити висновок, що процес адаптації до професійної діяльності був більш ефективним завдяки наполегливості, кмітливості, працездатності та комунікбельності – властивостям,

сформованим під час навчання в закладах вищої освіти. Результати дослідження показали різний набір властивостей для жінок і чоловіків.

Від того, як пройшов процес адаптації молодого фахівця, залежить його подальша професійна діяльність. Позитивний досвід, отриманий під час перших місяців самостійної професійної діяльності, сприяє ефективній діяльності, натомість негативний досвід зароджує невпевненість у здатності повністю реалізувати соціально-професійний потенціал у конкретній організації та думки про звільнення, зміну організації. За результатами відповідей, отриманих на запитання про бажання змінити колектив, у якому наразі працюють, можна констатувати, що 20% респондентів переважно хотіли би змінити колектив, 25% опитаних переважно не хочуть міняти колектив співробітників, 29% досліджуваних категорично не хочуть змінювати колектив, а 26% респондентів не замислювалися над цим. Серед тих, хто скоріше хотів би поміняти колектив, чоловіків і жінок порівну – 50%, а з-поміж тих, хто здебільшого не хоче змінювати колектив, 67% жінок. Не замислювалися над цим питанням 56% жінок і 44% чоловіків.

Висновки. Таким чином, результати дослідження показали, що після закінчення адаптаційного періоду 20% респондентів (або кожний п'ятий) мають думки про зміну місця роботи, що свідчить про негативний досвід, отриманий у перші місяці самостійної професійної діяльності, і про недосконалість організації процесу адаптації в організації. Більшість чимось невдоволених на новому робочому місці – це чоловіки, які не змогли пристосуватися до умов праці в цій організації.

Загалом результати соціологічного дослідження виявили проблему з недостатністю сформованості в молодих спеціалістів торговельних компаній – випускників закладів вищої освіти – кар'єрної компетенції, яка включає характеристики особистості з урахуванням співвідношення двох компонентів її структури – професійного та соціального когнітивних контурів. При цьому аналіз гендерного аспекту професійної адаптації показав, що в чоловіків більш сформований професійний складник кар'єрної компетенції, а в жінок – соціальний складник кар'єрної компетенції.

Суб'єктом формування кар'єрної компетентності студентської молоді є заклади вищої освіти, які зараз проходять складний шлях реформ. Сьогодні впроваджується система навчання, в основі якої лежить парадигма навчальної діяльності на основі компетентнісного підходу. За таких обставин формування кар'єрної компетентності студентської молоді має стати одним з основних пріоритетів у діяльності закладів вищої освіти. Сучасні заклади вищої освіти повинні бути поліфункціональними інституціями, які не лише дають фахові знання студентам, а й озброюють їх інструментами ефективної професійної адаптації та досягнення кар'єрного успіху у швидкоплинних умовах оточуючого середовища.

Список використаної літератури

1. Калагін Ю.А. Соціально-професійний потенціал військслужачого: уточнення поняття. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства* : збірник наукових праць. Харків : Видавничий центр Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, 2008. С. 188–192.
2. Адаптація соціальна. URL: <https://gorodenok.com/адаптація-соціальна-що-таке-соціальна/>.
3. Воронкова В.Г. Філософія глобалізації: соціоантропологічні, соціоекономічні та соціокультурні виміри : монографія. Запоріжжя : ЗДІА, 2010. 272 с.
4. Менеджмент персоналу : навчальний посібник / В.М. Данюк, В.М. Петюх, С.О. Цимбалюк та ін. ; за заг. ред. В.М. Данюка, В.М. Петюха. Київ : КНЕУ, 2004. 398 с.
5. Саннікова О.П. Макроструктура особистості: психологічний опис. *Наука і освіта*. 2013. № 7 : Тематичний спецвипуск «Психологія особистості: теорія, досвід, практика». С. 7–12.
6. Хміль Ф.І. Основи менеджменту : підручник. Київ : Академвидав, 2005. 608 с.
7. Чайкіна Н.О. Модель адаптивної стратегії фахівця. *Психологія і особистість* : науковий журнал. 2017. № 2(12). Ч. 2. С. 310–318.
8. Головнева І.В. Гендерная идентичность: тенденции изменений : монографія. Харьков : НУА, 2006. 312 с.
9. Лаврінчук І.П. Трудове законодавство України : гендерна експертиза / відп. ред. Т.М. Мельник. Київ : Логос, 2001. 70 с.
10. Лукашевич Н.П. Самоменеджмент. Теория и практика. Киев : Ника-Центр, 2007. 344 с.
11. Найдовська І.В. Особливості життєвого стилю жінок у залежності від типу гендерної ідентичності : автореф. дис. ... канд. психол. наук ; 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології». Київ, 2003. 20 с.
12. Марценюк Т.О. Гендерна рівність і недискримінація : посібник для експертів і експерток аналітичних центрів. Київ, 2014. 65 с.
13. Калагін Ю.А. Криза маскуліності та здоров'я військовослужбовців-чоловіків. *Грані: науково-теоретичний альманах*. 2020. Т. 23. № 11. С. 51–60.
14. Калагін Ю.А. Гендерный аудит как элемент механизма продвижения политики гендерного равенства в ВУЗ. *Наука, образование, культура = Știință, educație, cultură* : материалы международной научно-практической конференции, 11 февраля 2020 г. / Комратский государственный университет. URL: https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/324-326_0.pdf.
15. Калагін Ю.А., Самі Караденіз. Гендерні стереотипи сучасного українського студентства (на прикладі студентів НТУ «ХП»). *Розвиток сучасного українського суспільства: соціологічний та політологічний виміри* : матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції, м. Харків, 24 грудня 2020 р. Харків : ФОП Бровін О.В., 2020. С. 134–145.

Kalahin Yu. A. Personnel management: the gender aspect of adaptation

The article presents the main results of the sociological analysis of the gender aspect of the management of professional adaptation of staff. The research on the topic "Adaptation of young professionals to professional activities in the field of trade" was conducted by the Laboratory of Sociological Research of the Department of Sociology and Political Science of National Technical University "Kharkiv Polytechnic Institute" in 2019–2020.

Global changes in modern society have led to the intensification of research on the problems of social adaptation to the professional activities of young people who have just received appropriate training in higher education and began an independent career.

Significant material has been accumulated in the scientific literature on the theoretical and methodological foundations of the study of adaptation to professional activity. The origins of research originate in the works of G. Spencer, P. Liliensfeld, A. Scheffle, R. Worms, A. Espinas. The development of the problem of adaptation was further developed in the works of modern scientists, which were used to form the theoretical and methodological basis of the study.

The study examined the issues of dynamic and meaningful aspects of professional adaptation. The results of the study showed that the majority of respondents go through the process of professional adaptation during the first six months, so this is the time to allocate in the planning of adaptation activities. Gender analysis of the specifics of vocational adaptation in the new workplace showed slight differences in the timing of adaptation, in some cases, women noted that they need less time for vocational adaptation.

As for the main problems that arise during the adaptation period of a young specialist, the results showed that they are most often associated with a lack of theoretical and practical knowledge in the specialty, and such problems are faced by both men and women.

The overall result of the study showed the problem of lack of formation of young professionals – graduates of higher education career competencies. At the same time, the analysis of the gender aspect of professional adaptation showed that men had a more developed professional component of career competence, and women had a more developed social component of career competence.

Key words: *personnel management, professional activity, professional adaptation, socio-professional potential, gender, youth, career competence, higher education institutions.*

UDC 316

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.8>

O. V. MARKOVIC

Postgraduate Student at the Department of Sociology,
National University of Kyiv-Mohyla Academy

**INTEGRATION, DISINTEGRATION OR FROZEN
CONFLICT: POSSIBLE DEVELOPMENT SCENARIOS
FOR TEMPORARILY OCCUPIED DONBAS AND PUBLIC
ATTITUDES TOWARDS THEM**

This article is based on the analysis of several probable scenarios of Donbas conflict development and/or resolution. This issue is of utmost importance for Ukraine, as despite the ongoing military actions in Donbas and high risks of further escalation, the future development of temporarily occupied territories remains one of the top priorities for Ukraine. Since this problem is unprecedented for the independent Ukraine, the participants of the negotiation process, media and academia analyze foreign experience of conflict resolution which can be relevant for Ukraine. The article is focused on the following probable scenarios of conflict resolution: reintegration (Bosnian, Croatian and German scenario), disintegration (Pakistani scenario) or frozen conflict (Transnistria scenario). Both internal political situation in Ukraine as well as geopolitical conditions imply that Ukraine's political and diplomatic choice might be narrowed down to some variation of the Bosnian scenario, yet this model will only create an illusion of conflict resolution, while in the reality it will be simply localized. Such development can significantly undermine Euro-Atlantic aspirations of Ukraine, as the entire Donbas region has a very different take on Euro-Atlantic integration, and it will be able to influence Ukraine's home and foreign agenda. Also, there is a rather high possibility for the break-away Donbas to follow the footprint of Transnistrian conflict. Which means that Ukraine can potentially get a frozen conflict on its territory, ready to deteriorate any time. Three other scenarios are less likely. The Croatian scenario can be possible only if Russian Federation stops financial, material and military support to so-called Donetsk and Luhansk "people's" republics, which will give Kyiv an opportunity to liberate this region within a military campaign. The German scenario is time- and resource consuming, as it's not about physical joining of certain populated areas, it's about change of the mental picture on both sides of the contact line. The Pakistani scenario might seem beneficial at the first glance, as disintegrating a breakaway area lifts further financial responsibilities for its recovery, yet it might plant a time bomb for Ukraine's security and territorial integrity, a such practices can be potentially applied to other regions of Ukraine.

Key words: conflict in Donbas, reintegration, conflict resolution, scenarios of conflict resolution, temporarily occupied areas.

Formulation of the problem. The military conflict between the Ukrainian military forces and Russia-backed separatists reinforced by Russian regular troops in Eastern Ukraine territory called Donbas started in 2014 and still ongoing. Donbas became a venue of the one of the largest post-Wall humanitarian disasters in Europe after the Balkan wars on 1990's. At the time of publication, the war in Donbas is the only active armed conflict in Europe. Despite the official ceasefire agreements [1], hostilities by the occupant forces frequently reoccur, as proven by daily OSCE/SMM reports. The situation is aggravated by November – December 2021 Russian military build-up at the Ukrainian border [2], which became one of the most important topics on the European and Transatlantic agenda [3; 4; 5]. Given the rapidly changing domestic and international circumstances with no clear sign indicating that the conflict would cease in any foreseeable future, and with the constant threat of escalation or even full-scale military intervention from Russia, it's hard to predict exact or even most probable development trajectory for Donbas. Yet, planning of post-conflict recovery agenda is the essential component of any conflict resolution process, thus possible scenarios of post-conflict development should be carefully analyzed by the relevant stakeholders – government and non-government sector, international development partners, media, academia etc. For the independent Ukraine the process of military conflict resolution is unprecedented, so this calibration is mainly built on the relevant foreign experiences. In the Donbas case the following “scenarios” (in this case – scenario-based forecast of further development of the situation) are on the table:

- reintegration (Bosnian, Croatian and German scenario);
- disintegration (Pakistani scenario);
- frozen conflict (Transnistria or Abkhazia / South Ossetia scenario).

Each of the abovementioned scenarios has its advantages and shortcomings, some even can plant a time bomb threat to Ukraine's national security and territorial integrity. Thus, it's crucial to foresee possible consequences and analyze public attitudes towards that or another scenario. Given that there is still large number of people living on the occupied areas, it's important to examine surveys and opinion polls revealing their position and expectations from the current conflict resolution process and juxtapose them with the relevant data collected on both temporarily occupied and government-controlled areas of Donbas, as well as nationwide.

Analysis of recent research and publications. The subject of conflict in eastern Ukraine is in the focus of media attention and academic research both in Ukraine and abroad. Exploration of this complex issue is conducted in different dimensions: peculiarities of social, political, economic and cultural development of Donbas (S. Kulchytsky, L. Yakubova, V. Levytsky); history of Donbas and its impact on regional identity (H. Kuromiya, D. Kazanaky, M. Vorotyntseva, V. Kulyk); impact of Euromaidan revolution of 2013–2014 (M. McFaul, I. Bekeshkina); identity transformations in Donbas since

the beginning of conflict (V. Sereda, G. Sasse, A. Lackner); role of Russia and hybrid warfare (V. Gurzhy, V. Hlazunov, A. Willson); differences and similarities of armed conflicts in post-USSR countries and worldwide (R. Khalikov) scenarios of conflict development and post-conflict recovery (O. Haran, M. Yakovlev, M. Zolkina, A. Motyl). Also, numerous analytical materials prepared by research centers (ZOiS, International Centre for Policy Studies, Center New Europe, Kalmius Group etc.) make a profound contribution to the research of Donbas conflict and mapping solution strategies. Yet, while talking about application of foreign practices to Donbas conflict resolution one should take into account the local context and especially public opinions. While researchers are often focused on analyzing what people have behind their back (historical preconditions, causes and consequences) it's also important to understand what people see in front of them. Thus, there is a need for comprehensive analysis which would include both theoretical elaborations and practical findings.

The purpose of the article is to systematize the above-mentioned scenarios of Donbas conflict development and define people's attitudes towards them based on the available survey data. The article is addressing the following **tasks**: 1) provide critical review of the existing scenarios of situation development; 2) define public approval or disapproval for each of them based on the available open data; 3) identify people's expectations regarding conflict resolution in Donbas. This article does not analyze the history of the conflict, its socio-political causes, it's strictly focused on the analysis of probable developments from people's point of view based on sociologic research.

Presenting main material. Starting from 2014 and till now, lots of scenarios of conflict settlement for Eastern Ukraine have been elaborated and discussed on the European level. A research paper prepared by Kyiv-based think tank International Centre for Policy Studies [6] with support of Renaissance Foundation analyzed 4 probable models of conflict resolution in Donbas based on recent historic precedents: Bosnian, Croatian, Pakistani and German (post-Wall) model. Another analysis [7] elaborated by Kyiv-based center New Europe supported by the Renaissance Foundation and Embassy of Sweden defined six scenarios, among which: status quo, frozen conflict, reintegration of Donbas based on decentralization principles (on Ukraine's terms), autonomy to Donbas, liberation of temporarily occupied territories by military forces, Russia's offensive into the territory of Ukraine.

The purpose of further analysis is not to define the best of the most probable reintegration model, but to examine how people on both sides of the contact line see further development. Also, it's worth mentioning that causes of each conflict are totally different from those in Ukraine, so they are limited to brief description. The focus is placed on the analysis of possible development scenarios, except for the full-scale military invasion from Russia, as this analysis should be done by military studies experts. Thus, the article is focused on the following scenarios

- 1) Bosnian (autonomy);
- 2) Croatian (military liberation of temporarily occupied territories);
- 3) German (peaceful reunion);
- 4) Pakistani (independence to the break-away territories);
- 5) Transnistria / Abkhazia / South Ossetia (frozen conflict, or, in other terms, co-existence under military de-escalation / ceasefire/truce).

The *Bosnian scenario* envisages restoration or preservation of a country's territorial integrity under condition of federalization. After a bloody civil war between Bosnian Muslim, Croatian Catholic and Serbian Orthodox communities, Dayton peace accords were signed in 1995. They paved a path to establishing a new country – Bosnia and Hercegovina. Although the bloodshed was brought to the end, Dayton accords could not reconcile the people. Dr. Argyro Kartsonaki a research fellow at Institute for Conflict, Cooperation and Security at the University of Birmingham argues that the Dayton agreement basically relocated the conflict from the military domain to the political one [8]. A. Kartsonaki explains, that in Bosnian conflict there was no winner, who could set the rules of the game so each party remained unsatisfied with the outcome: Bosnian Muslims were forced to conclude a compromise at the moment when they started winning in the military domain, Bosnian Serbs didn't get a chance to unite the Bosnian territories they controlled with the "big" Serbia (Federative Republic of Yugoslavia at that time), yet they managed to legitimize their lands in the form of Republika Srpska, which became one of the constituents of current Bosnia and Hercegovina (BiH). Bosnian Croats managed neither to merge with Croatia nor to gain autonomy for their territories, thus they had to agree to the federal governance. Further political and social development of BiH indicate that despite the military conflict was put out, society remains highly polarized and political confrontation still continues [8] and remains Europe's "gunpowder box" [9; 10].

A similar tendency can be traced in Ukraine. The Ukrainian version of the Bosnian model has been elaborated at "Minsk negotiations", which became name to regular trilateral talks of Ukraine, Russia and OSCE with unformal participation of representatives of self-proclaimed Luhansk People's Republic and Donetsk People's Republic (LPR/DPR). One of the key outcomes of the Minsk negotiations is so called "Steinmeier formula" that envisages conducting of local election in the break-away areas under Ukrainian electoral legislation and OSCE/ODIHR monitoring [11; 12].

Yet, implementation of the "formula" is far from smooth, as Ukraine and Russia view this process differently: Ukraine agrees to hold election on the break-away territories only when all the security criteria are met (demilitarization of separatists units, restoration of Ukraine's control over eastern border etc.), while Russia insists on giving priority to the political component (election, special status for Donbas etc.) Official Kyiv doesn't agree to the Russians initiatives, any subjectivation of LPR/DPR is posing a big threat to Ukraine's political stability. Researchers agree that providing

the break-away Donbas with significant level of autonomy (through federalization or any other form like “special autonomous status”) would give them a disproportional amount of influence and a voice in Ukraine’s political decision making [13]. Thus, the idea of federalization promoted by Russia as a solution for Donbas crisis, is negatively accepted by the Ukrainian society in general. According to a nationwide survey commissioned by International Republican Institute and conducted by Rating Group in March 2014, 64% respondents said that Ukraine should remain a unitary state, and only 14% supported the idea of federalization. The biggest number of pro-federalization respondents was spotted in eastern regions of Ukraine – 26% [14].

In April 2014 Ukrainian reputable weekly *Dzerkalo Tyzhnya* (DT) published a survey conducted specifically in 8 oblasts of south-east Ukraine (Odesa, Mykolayiv, Kherson, Kharkiv, Dnipropetrovsk, Zaporizhzhya, Luhansk and Donetsk), which confirmed high demand for federalization in the mentioned region – almost 25%. At the same time, Luhansk and Donetsk had much stronger feeling for federalization than the average in the south-east – 41,9% of Luhansk and 38,4% of Donetsk respondents preferred this option [15]. This phenomenon is not new – Donbas “regional” self-identification and sympathy for federalism prominently stood out since Ukraine became an independent state in 1991 [16, p. 14–28] and was often used by the local pro-Russian politicians for consolidation of electorate according to simple model “us (Donbas) against them (Kyiv, western Ukraine)”.

Further nationwide surveys conducted after 2014 till now just proved once again that more than 50% of Ukrainians have highly negative nationwide public attitude to federalization: 59% against federalization according to KIIS survey 2015 [17] and 63% against federalization according to Razumkov Center survey 2019 [18].

In general, any idea of granting Donbas increased powers other than provided by Ukraine’s decentralization reform face strong public repulse: “autonomy”, “special autonomy” or “special status” are negatively perceived in Ukraine overall and in government-controlled areas of Donbas (GCA), and enjoy some, but not overwhelming support in so called DPR/LPR. Thus, according to Berlin based Center for Eastern European and International Studies ZOiS survey conducted in both GCA and temporarily occupied territories in 2019, 30% of GCA residents would support autonomous status for Donbas within Ukraine and almost 65% would like to see it as a part of Ukraine without any special status, as it was before 2014 [19, p. 11]. On the occupied areas 31% would favor autonomy status within Ukraine and 27% support autonomy status within Russia [19, p. 12]. The DT commissioned survey in 2019 revealed that only 13% of people in the occupied areas would like to stay in Ukraine with a “special status” [20]. Nationwide support for autonomy for DPR/LPR remains at 25% level [17]. Yet this figure may vary depending on how the question is framed. In May 2019 a group of three reputable think tanks conducted a survey in which, among other questions, they asked respondents to make their best

choice amongst three options: autonomy within Ukraine, liberation through the military offensive or isolation [21]. The autonomy was supported by 39.9% nationwide, while the two other options received 17,3% and 18,5% correspondingly. Oleksiy Haran, professor of political studies at Kyiv Mohyla Academy, however, explains that there was no “return Donbas on previous terms and conditions” option so, when facing radical options, majority of respondents tend to choose a compromise [22].

Thus, there is no clear indication that granting special autonomous status to Donbas will be welcome on both sides on the contact line and will bring long awaited solution to the Donbas problem. It might be viewed as a lesser evil if the other options are even more risky. Researchers in the above-mentioned reports by New Europe and International Centre for Policy Studies warn that indulging the break-away territories with central government type powers and allowing them to shape national and international agenda would pose big threats to Ukraine: reinforced positions of Russia in Ukraine’s political agenda, social tensions, “bad influence” on other regions, who can claim autonomy based on historical or ethnical preconditions.

Croatian scenario, unlike the Bosnian one, envisages fast military campaign that allows to destroy the enemy and reestablish control over the occupied territories, like Croatia did in 1995 having performed military Operation Storm [23] and regained control over the breakaway Krajina. Collapse of Yugoslavia in early 1990’s led to a military confrontation between independent Croatia and Serbian enclaves on its territory, supported by Serbia (back then – Federative Republic of Yugoslavia). The conflict broke over a right to control eastern regions of Croatia bordering Serbia and other Serb-populated enclaves. Croatian population who used to live on these territories, underwent pressure and ethnic cleansing. Croatian government estimates over 76 000 Croats were forced out of their homes, over 2 500 killed and over 8 000 wounded [24, p. 2]. The self-proclaimed republics Srpska Krajina and Knin Krajina were enjoying strong military and material support from the former federal center (just like self-proclaimed LPR/DPR enjoy support from Russian Federation). In 1995, after the 4-year long tensions between Croatia and the self-proclaimed enclaves, Zagreb backed by the West made a decisive move – operations Flash and Storm, which brought the end to military confrontation in the country and made Serbian military and civilians retreat to Serbia.

The Croatian model looked very appealing to Ukraine. At the beginning of the conflict and in summer 2014 Ukraine was following the Croatian path, steadily advancing eastwards and fighting the militarized squads of self-proclaimed “republics” off. Yet intervention of the Russian forces and weapon supply made Ukrainian army to stop offensive [25]. Multiple opinion surveys conducted since then proved that the liberation of the occupied areas by military forces can be considered as a possible option, yet not the best one yet: 28% according to the KIIS survey 2015 [17] (two options were given – military liberation campaign vs. peace talk in Minsk

format), 12% according to GfK 2018 survey [26], 17,3% in Rating/Social Monitoring/Ukrainian Institute for Sociology Research survey [21] (vs. two options – granting autonomy to Donbas or its isolation), 23,5% according to Razumkov Center survey 2019 [18].

Although since 2014 Ukrainian military has significantly improved both equipment and fighting skills, it will need additional resources and strong international back-up for the offensive in the future. Yet, as of December 2021 the Croatian scenario for Donbas conflict resolution seem to be very unlikely given the Russian military build-up along Ukraine's eastern border [27] which can evolve into a fully-fledged invasion [28].

German (Post-Wall Berlin) scenario envisages reintegration of temporarily occupied territory with its historic center, just like German Democratic Republic and West Germany did after the fall of the Berlin Wall in 1989. According to professor of Humboldt Univerzitat zu Berlin Michael Burda and Jennifer Hunt from the University of Montreal in their article "From Reunification to Economic Integration: Productivity and the Labor Market in Eastern Germany" write that the reunification of Germany became a typical example of economic integration of two neighboring regions at different levels of development [29, p. 2–3]. The key advantage of the Berlin model is a peaceful reintegration and harmonization of development of both parts. This model could be beneficial for Ukraine, yet it faces some strong obstacles. As numerous surveys reveal, only a small fraction of people living on the temporarily occupied territories want to reunite with Ukraine, while the majority gravitate towards Russia. The DT survey 2019 conducted in the self-proclaimed "republics" shows that only "5,1% respondents what to be a part of Ukraine as before". Another 13,4% would agree to re-join Ukraine if granted a special status. And over 50% of respondents would like to join Russia [20].

Yet on the other side of the contact line, in GCA as well as in the rest of Ukraine, the idea of peaceful/diplomatic return of Donbas with its further integration on pre-war terms is very popular. According to ZOiS surveys conducted in 2016 and 2019, steady 65% of people living in GCA would like to embrace the breakaway parts and live "like before" [19, p. 11]. On the nationwide level this idea is supported by over a half of respondents according to various surveys: 54,3% according to Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation [30] and 56% according to the Razumkov Center sociological service, June 2019 [18].

Pakistani scenario is the most radical, as it envisages complete separation of a break-away part from the historical center with following establishing of an independent state. This scenario was developed during the armed conflict between West Pakistan (now Pakistan) and East Pakistan (now Bangladesh), which after decades of bloodshed resulted in establishing of independent Bangladesh. Dr. Siegfried Wolf professor of political studies at Heidelberg University underlines that since the creation of independent state of Pakistan in 1947, eastern and western provinces kept rather

tense relations [31]. The key difference between the two regions were based on linguistic grounds: west Pakistan spoke Urdu, while east Pakistan spoke Bengali. Islamabad was promoting Urdu and suppressing Bengali speaking community, which led to creation of Bengali nationalist movement, which later evolved into a powerful political force and fought for the rights and freedoms of Bengali population. Islamabad's response was brutal: political repressions, mass murder and genocide. In 1971 after a year-long military confrontation known as Bangladesh Liberation War, Pakistan finally surrendered withdrew its troops from the eastern part.

The described above situation is a post-colonial conflict and it would be wrong to compare it to the situation in Donbas from the viewpoint of cause and consequences. Yet, the formula of conflict resolution – let the breakaway part go – is still viewed as one of the possible options for Ukraine.

Ukrainian supporters of Pakistani model argue that the complete separation of breakaway territories will solidify the nation as a big region sharing mostly pro-Russian and pro-Soviet views will be no longer influence Ukraine's political and geopolitical choices. Also, there is a very clear economic benefit – Ukraine will not have to spend money for restoration of conflict-affected economy. Yet, this approach is bearing quite dangerous risks – first of all, giving up on Donbas will be negatively received by Ukrainian society, especially those who fought for it. The nationwide public opinion on this option remains extremely low. Data from Ilko Kucheriv Democracy Initiatives Foundation (DIF) 2015, 2017 and 2019 surveys aggregated in Identity, war, and peace: public attitudes in the Ukraine-controlled Donbas research paper [32, p. 15–16] show that only 6,6% of respondents were ready to say good-bye to the breakaway Donbas in 2017, and in 2019 their number dropped to 1,7%. Other nationwide surveys also revealed very low level of support to this option – 3,3% according to Razumkov Center survey [18].

People living in so-called LPR/DPR are not very enthusiastic about idea of becoming an independent state, either. According to DT survey 2019, only 16% of respondents living on the temporarily occupied areas would choose this option [20].

Transnistrian scenario. The previous 4 scenarios are based on assumption that the conflict is brought to the end in that or another way, yet a possibility of having a stretched in time frozen conflict should not be discarded. Moreover, Ukraine is surrounded by examples of unrecognized self-proclaimed “republics”: Transnistria in Moldova, Abkhazia and South Ossetia in Georgia (Nagorno-Karabakh hypothetically can be added to this list, but it's not a break-away but a disputed territory between two states – Azerbaijan and Armenia. Besides, the conflict is far from “frozen” – severe military clashes and confrontations reoccur on regular basis, the last one started in May 2021). Yet, this article would focus on Transnistria.

Moldova, alongside other former Soviet republics, declared its independence in 1991. Almost simultaneously, Moldovan territory on the left

bank of the Dniester River, also declared independence as Transnistrian Moldovan Republic. Andrew Williams in his article “Conflict resolution after Cold War: the case of Moldova” writes that Moldova and Transnistria conducted parallel presidential and other elections, with Mircea Snegur being elected in Moldova and Igor Smirnov in Transnistrian Moldovan Republic. From that point each entity took a separate path and pursued own political, economic and geopolitical agenda. In 1992 a short but violent military conflict broke out, and as a result of armed clashes between Moldovan police and Transnistrian forces, resulting in over 600 people having lost their lives. “A cease-fire was brokered from Moscow in July 1992 and Russian Federation peace-keeping forces have remained ever since to separate the two sides in a Security Zone”, Williams writes [33, p. 74]. Subsequently, international community undertook multiple attempts to harmonize relations between Chisinau and Tiraspol, but no significant progress was achieved. Maia Sandu, a newly elected president of Moldova, clearly states that integration of Transnistria is on her agenda, yet a settlement is possible upon the complete withdrawal of Russian troops from its territory [34]. Currently, there is no sign indicating that such withdrawal will happen any time soon.

Transnistria and break-away Donbas have lots in common: so-called “referenda” – 2014 were used by separatists’ leaders as a premise for declaration of some form of independence from Kyiv. The only question on the ballot was “Do you support The Act on state independence of Donetsk/Luhansk People’s Republic?” and according to the makeshift local election officials, 89% of Donetsk residents and almost 96% of Luhansk residents gave a positive answer [35]. The results of the referenda were not recognized by Kyiv and international community. The biggest difference is that Russia openly established its presence in Transnistria, while it keeps officially denying its involvement into the Donbas conflict. Ukraine can also take this path, following the “better to have a bad peace than a good war” logic. Ukrainian break-away regions de facto copy-paste Transnistrian practices by conducting own elections, establishing internationally unrecognized authorities and trying to conduct some economic activities. It can be said without exaggeration that development vector of both Transnistria and separatists-controlled parts of the Donbas is being shaped in Moscow, and, moreover, Russia can influence home and foreign agenda of both Kyiv and Chisinau [13].

Having a frozen conflict on its territory maybe not the best option, yet it seems to be quiet realistic, given that better options are not possible and worse options are not desirable. A 2019 Rating Group survey shows that 38% would support an idea of military de-escalation and temporarily “freezing” the conflict [36]. It’s worth noticing that the option of “frozen conflict” was one of four available, alongside granting autonomy to Donbas, granting independence and continuing military campaign till Ukraine regains control over the region (no option of peaceful / diplomatic resolution was offered). According to the recent opinion poll conducted by Ukrainian

Institute of Future, 21% of respondents think that now is not a good time to bring temporarily occupied Donbas back and it's better to freeze the conflict and wait for a peaceful way to resolve it [37].

Conclusions and suggestions. Current political conditions inside (political turbulence, COVID-19 negative social and economic impact, slow economic development) and outside Ukraine (Russia's military build-up close to Ukraine's border, unstable situation in Belarus) will affect further developments in Donbas. Although most Ukrainians would prefer a peaceful political settlement with Donbas and its return on Ukraine's terms (a version of *German scenario*), the implementation of this idea seems to be problematic, as the other side does not reciprocate. Peacebuilding efforts will require time and resources, as it's not about re-attaching territories, it's about building ties between people living on both sides of the contact line.

Croatian scenario doesn't have strong public support at the moment and does not look feasible, as it can only happen if Russia withdraws from Donbas, but, at the moment it's increasing its presence in both troops and equipment in close proximity to Donbas. *Pakistani scenario* is the least favorite choice and despite it might seem like a quick solution, it will not make Ukraine's life easier as it might give a green light to other separatism-prone regions. Not the most desired but very probable options remain on a scale between a *Bosnia-type* solution (reintegration of temporarily occupied areas with some sort of autonomy) and keeping things as they are while preventing deterioration of the situation (*Transnistria scenario*). All these models are based on thorough research of precedents, so they can not be simply copy-pasted in Ukraine. So, in order to better define probabilities and best practices that can be applied in Ukraine, more profound research is needed. In particular, it's mandatory to trace the dynamics of public opinion regarding issues connected with the conflict in Donbas; analyze best practices in modern conflict resolution and establish communication bridge across the contact line. Also, it's important to update the conflict resolution scenarios in accordance with the global and domestic developments, which should become a topic for further research.

Bibliography

1. На Донбасі почав діяти режим припинення вогню. URL: <https://www.dw.com/uk/na-donbasi-pochav-diiati-rezhym-privpynennia-vohniu/a-54326331> (дата звернення: 12.12.2021).
2. Factbox: Five potential flashpoints between Russia and Ukraine. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/five-potential-flashpoints-between-russia-ukraine-2021-12-13/> (date of access: 15.12.2021).
3. Blinken speaks with NATO secretary general about Russia-Ukraine tensions. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/blinken-speaks-with-nato-secretary-general-about-russia-ukraine-tensions-2021-12-23/> (date of access: 23.12.2021).
4. UK warns Russia against "strategic mistake", welcomes talks. URL: <https://www.reuters.com/world/uk-warns-russia-against-strategic-mistake-welcomes-talks-2021-12-23/> (date of access: 23.12.2021).

5. EU warns Russia: “Aggression comes with a price tag”. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/eu-warns-russia-aggression-comes-with-price-tag-2021-12-10/> (date of access: 23.12.2021).
6. Моделі і ціна врегулювання конфлікту на Донбасі: міжнародний досвід та українські реалії / Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД). Київ, 2016. URL: <http://icps.com.ua/assets/uploads/images/images/eu/donetsk.pdf> (дата звернення: 23.12.2021).
7. Сценарії врегулювання конфлікту на Донбасі / Центр «Нова Європа». Київ, 2020. URL: <http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/Scenarios-Donbas.pdf> (дата звернення: 23.12.2021).
8. Kartsonaki A. Twenty Years After Dayton: Bosnia-Herzegovina (Still) Stable and Explosive. *Civil Wars*. 2016. Vol. 18. Issue 4. P. 488–516. DOI: <https://doi.org/10.1080/13698249.2017.1297052> (date of access: 23.12.2021).
9. Bosnia’s power-sharing deal is coming undone. Here’s how to fix it. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/new-atlanticist/bosnias-power-sharing-deal-is-coming-undone-heres-how-to-fix-it/> (date of access: 23.12.2021).
10. Bosna i Hercegovina i dalje “balkansko bure baruta”. URL: <https://kamenjar.com/bosna-i-hercegovina-i-dalje-balkansko-bure-baruta/> (date of access: 23.12.2021).
11. Штайнмаєр у законі: на що погодився Київ і чи є «формули» вивід російських військ. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2019/10/2/7101433/> (дата звернення: 15.12.2021).
12. The “Steinmeier formula”: what are Ukraine’s risks? URL: <https://uacrisis.org/en/73524-steinmeier-formula> (date of access: 15.12.2021).
13. Frozen Conflicts and Federalization: Russian Policy in Transnistria and Donbass. URL: <https://jia.sipa.columbia.edu/online-articles/frozen-conflicts-and-federalization-russian-policy-transnistria-and-donbass> (date of access: 20.12.2021).
14. Public opinion survey. Residents of Ukraine. Rating Group. March 14–26, 2014. URL: <https://www.iri.org/sites/default/files/2014%20April%205%20IRI%20Public%20Opinion%20Survey%20of%20Ukraine%2C%20March%2014-26%2C%202014.pdf> (date of access: 20.12.2021).
15. Південний Схід: гілка дерева нашого. URL: <https://zn.ua/ukr/internal/pivdenniy-shid-gilka-dereva-nashogo-.html> (дата звернення: 20.12.2021).
16. Казанський Д., Воротинцева М. Як Україна втрачала Донбас. Київ : Чорна гора, 2020. 326 с.
17. Соціально-політична ситуація в Україні: липень 2015 року / Київський міжнародний інститут соціології (КМІС). URL: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=540> (дата звернення: 20.12.2021).
18. Громадська думка про ситуацію на Донбасі та шляхи відновлення суверенітету України над окупованими територіями (соціологія) / Центр Разумкова. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/gromadska-dumka-pro-sytuatsiiu-na-donbasi-ta-shliakhy-vidnovlennia-suverenitetu-ukrainy-nad-okupovanymu-terytoriiamu> (дата звернення: 23.12.2021).
19. Sasse G., Lackner A. Attitudes and identities across the Donbas front line: what has changed from 2016 to 2019? ZOIS Report 3/2019. URL: https://www.zois-berlin.de/fileadmin/media/Dateien/3-Publikationen/ZOIS_Reports/2019/ZOIS_Report_3_2019.pdf (date of access: 20.12.2021).

20. Тест на сумісність. URL: https://zn.ua/ukr/internal/test-na-sumisnist-329032_.html (дата звернення: 20.12.2021).
21. Україна сьогодні: виклики та перспективи / Центр «Соціальний моніторинг», Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка та Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ukraina_segodnya_vuzovu_i_perspektivy.html (дата звернення: 20.12.2021).
22. Чи справді більшість українців за «автономію» ОРДЛО? URL: <https://www.pravda.com.ua/columns/2019/05/27/7216295/> (дата звернення: 20.12.2021).
23. Croatian Drive Turns Tables on Serbians. URL: <https://www.washingtonpost.com/wp-srv/inat/longterm/balkans/stories/krajina082295.htm> (date of access: 10.12.2021).
24. Pavelic B. Peaceful Reintegration. The Discarded Triumph of Reason and Peace Perspective. URL: <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/kroatien/14483.pdf> (date of access: 23.12.2021).
25. How many Russians are fighting in Ukraine? URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-31794523> (date of access: 10.12.2021).
26. Майже 12% українців виступають за силовий варіант врегулювання конфлікту на Донбасі – опитування. URL: https://zmina.info/news/ukrajinci_rozpovili_jiak_treba_vreguljuvati_konflikt_na_donbasi/ (дата звернення: 10.12.2021).
27. How Long Could Ukraine Hold Out Against a New Russian Invasion? URL: <https://www.rferl.org/a/russia-ukraine-invasion-scenarios/31614428.html> (date of access: 23.12.2021).
28. Analysis: “No walkover”: Ukraine could extract high price for any Russian attack. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/no-walkover-ukraine-could-extract-high-price-any-russian-attack-2021-12-21/> (date of access: 23.12.2021).
29. Burda M., Hunt J. From Reunification to Economic Integration: Productivity and the Labor Market in Eastern Germany. URL: https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2001/06/2001b_bpea_burda.pdf (date of access: 23.12.2021).
30. The search for ways to restore Ukraine’s sovereignty over the occupied Donbas: public opinion on the eve of the parliamentary elections / Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation. URL: <https://dif.org.ua/en/article/the-search-for-ways-to-restore-ukraines-sovereignty-over-the-occupied-donbas-public-opinion-on-the-eve-of-the-parliamentary-elections> (date of access: 10.12.2021).
31. On international context of Bangladesh Liberation War. URL: <https://crossasia-repository.ub.uni-heidelberg.de/2858/1/SOW.BangladeshWarInternational.20132903.pdf> (date of access: 10.12.2021).
32. Haran O., Yakovlyev M., Zolkina M. Identity, war, and peace: public attitudes in the Ukraine-controlled Donbas. *Eurasian Geography and Economics*. 2019. Vol. 60. Issue 6. URL: <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1667845> (date of access: 23.12.2021).
33. Williams A. Conflict Resolution after the Cold War: The Case of Moldova. *Review of International Studies*. 1999. Vol. 25. № 1. P. 71–86. URL: <https://www.jstor.org/stable/20097576> (date of access: 23.12.2021).
34. The prospects for a settlement on Transnistria under a Sandu presidency. URL: <https://www.neweurope.eu/article/the-prospects-for-a-settlement-on-transnistria-under-a-sandu-presidency/> (date of access: 23.12.2021).
35. Explainer: How Ukraine’s Referendums Broke the Rules. URL: <https://www.rferl.org/a/explainer-how-eastern-ukraine-referendums-broke-the-rules/25382108.html> (date of access: 23.12.2021).

36. Суспільно-політичні настрої населення (13–17 грудня 2019 р.) / Соціологічна група «Рейтинг». URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschestvenno-politicheskie_nastroeniya_naseleniya_13-17_dekabrya_2019.html?fbclid=IwAR3OV4wPIb2o4P8-IOazfCnsiKFCT9mdg_mwxVbcJbAVsw0Cmyu0aVzViH0 (дата звернення: 23.12.2021).

37. Тільки 7% українців вважають, що угрупованням Л/ДНР потрібно надати автономію. URL: <https://ufuture.org/publications/tilky-7-ukrayincziv-vvazhayut-shho-ugrupuvanniam-l-dnr-potribno-nadaty-avtonomiyu/> (дата звернення: 23.12.2021).

Маркович О. В. Інтеграція, відмежування або заморожений конфлікт: сценарії розвитку ситуації на тимчасово окупованих територіях Донбасу та особливості суспільних настроїв стосовно кожного з них

Стаття побудована на аналізі вірогідних сценаріїв розвитку та вирішення конфлікту на Донбасі. Актуальність вибраної теми є досить очевидною для України: хоча військові дії на сході країни наразі тривають і градус напруги між сторонами конфлікту залишається досить високим, проте питання майбутнього розвитку тимчасово окупованих територій є одним із пріоритетів уряду України. Оскільки для незалежної України ця проблема нова і прецедентів дотепер не було, учасники переговорних процесів стосовно статусу Донбасу, медіа та науковці аналізують досвід інших країн для визначення стратегій завершення конфлікту та подальшої роботи з територіями, які були вражені воєнними діями. Увага у статті сфокусована на таких сценаріях розвитку подій, як реінтеграція (за боснійським, німецьким чи хорватським сценарієм), політичне й економічне відмежування бунтівної території від центру (за пакистанським сценарієм), заморожений конфлікт (за придністровським сценарієм). Внутрішня ситуація в Україні та зовнішня геополітична кон'юнктура вказують на те, що політичний і дипломатичний вибір України, скоріш за все, буде обмежений певною варіацією боснійського сценарію. Однак ця модель створить лише ілюзію вирішення конфлікту, а насправді його просто локалізують. Такий розвиток подій закладає значні ризики нівелювання євроатлантичних прагнень України, оскільки нелояльний до Києва регіон матиме змогу впливати на внутрішню й зовнішню політику держави. Також є досить висока ймовірність розвитку донбаського конфлікту за придністровським сценарієм, а це означає, що Україна може отримати заморожений конфлікт на своїй території, який буде постійним джерелом напруги не лише у країні, а й у регіоні. Три інші сценарії є менш вірогідними. Хорватський варіант можливий лише в тому разі, якщо Російська Федерація відмовиться підтримувати ДНР/ЛНР матеріальними й військовими ресурсами, що відкриває Києву можливість повернути тимчасово окуповані території шляхом проведення військової операції. Німецький варіант потребує значних матеріальних і часових ресурсів, адже тут ідеться не про фізичне приєднання населених пунктів, а про зміну ментальної картини населення по обидва боки лінії розподілу. Пакистанська модель, попри певні економічні переваги, закладає суттєві загрози як для внутрішньої стабільності, так і для територіальної цілісності України, оскільки є можливість спроби застосувати ці практики в інших регіонах України.

Ключові слова: конфлікт на Донбасі, реінтеграція, вирішення конфлікту, сценарії вирішення конфлікту, тимчасово окуповані території.

УДК 316.277.5

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.9>

І. С. НЕЧИТАЙЛО

доктор соціологічних наук, доцент,
професор кафедри соціології та психології,
Харківський національний університет внутрішніх справ

О. В. БОРЮШКІНА

кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри ЮНЕСКО та соціального захисту,
Державний біотехнологічний університет

РОЛЬ САМООРГАНІЗАЦІЇ У ПРОЦЕСІ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

*Статтю присвячено проблемі формування громадянського суспільства в Україні. Зазначено, що феномен громадянського суспільства привертає дедалі більше уваги сучасних соціологів і представників інших наук про людину й суспільство, однак досі є не досить вивченим. Підкреслено, що на тлі різноманіття наукових і науково-методичних публікацій, присвячених розробленню програм та рекомендацій із розвитку й стимулювання громадянської активності (зокрема, молоді), соціологічні дослідження фіксують низьку громадянську активність та несформованість громадянської свідомості українців. Окрім того, акцентовано на фрагментарності наукового знання про громадянське суспільство, відсутності цілісного наукового бачення цього феномену, розмитості зв'язків між соціологічними, філософськими, педагогічними, юридичними та іншими підходами до його вивчення. На думку авторів, ця ситуація потребує більш глибокого розуміння генезису громадянського суспільства. Таким чином, мета статті полягає в соціологічній концептуалізації самоорганізації як умови формування громадянського суспільства. Самоорганізація розглядається як процес формування просторової, темпоральної та функціональної структур системи, що виникає спонтанно, проявляється стрибкоподібними переходами за певних характеристик системи та без цілеспрямованого впливу ззовні. Підкреслено, що інститути за характером їх формування поділяються на організовані та самоорганізовані. Самоорганізовані інститути виникають стихійно, функціональні зв'язки в них є горизонтальними, цілі управління можуть змінюватися, продукт і результат діяльності є імовірнісними, заздалегідь не відомими. **Громадянське суспільство представляється як таке, що утворюється та функціонує на основі самоорганізації його структур. Розкрито явище квазігромадянського суспільства, яке також ґрунтується на самоорганізаційних процесах. Підкреслено роль правових форм як таких, що виключають можливість негативних самоорганізованих інституцій.***

***Ключові слова:** громадянське суспільство, демократія, інституціоналізація, самоорганізація, соціальний порядок.*

Постановка проблеми. Поняття громадянського суспільства є міждисциплінарним і має багато різних тлумачень. У межах статті будемо використовувати поняття, запропоноване вітчизняним дослідником В. Степаненком, оскільки воно синтезує важливі аспекти багатьох визначень громадянського суспільства. Отже, громадянське суспільство – це практика суспільно солідарного життя, яка реалізується в публічній сфері громадських інтеракцій і комунікацій поза державно-адміністративними, ринковими й родинно-приватними відносинами та репрезентована мережею недержавних добровільних громадських асоціацій та об'єднань, діяльність яких є самоорганізованою і цивільною [17, с. 40].

Аналіз досліджень і публікацій. Феномен громадянського суспільства привертав увагу таких мислителів XVI–XVII ст., як Г. Гроцій, Т. Гоббс, Дж. Локк та інші. Надалі теоретичні уявлення про громадянське суспільство були значно розвинені завдяки науковим працям Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, В. Гумбольдта, Р. Коаса, К. Поппера, Ф. Фукуями та інших учених.

Проблемам формування громадянського суспільства присвячені дослідження таких сучасних науковців, як В. Ковальчук, А. Колодій, С. Кравченко, Ю. Левенець, В. Муж, М. Цимбалюк, О. Скрипнюк та інші [10; 11; 12; 18]. Зазначені вчені привертають увагу до правових аспектів функціонування громадянського суспільства.

Сутність громадянського суспільства як важливого чинника демократизації, вирішального складника у відсічі зовнішньої агресії, соціальної основи проведення радикальних реформ розкривають такі українські вчені: І. Бекешкіна, С. Дембіцький, Н. Костенко, О. Куценко, О. Резнік, А. Ручка, О. Стегній, В. Степаненко та інші [3; 7; 16; 17]. На основі узагальнення сучасних теорій та аналізу даних багатьох емпіричних досліджень зазначені фахівці розглядають громадянське суспільство крізь призму його соціологічних вимірів: поширення громадянських цінностей, членства у громадських організаціях, волонтерської самоорганізації, екологічного руху тощо.

Дослідженню громадянських позицій сучасної молоді та методів формування цих позицій присвячені праці В. Астахової, К. Астахової, А. Бухуна, Ю. Івженко, Л. Сокур'янської та інших науковців [1; 4; 5; 9].

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Попри те, що феномен громадянського суспільства привертає дедалі більше уваги сучасних соціологів і представників інших наук про людину й суспільство, сьогодні навряд чи можна зробити висновок щодо його достатньої вивченості та повної наукової обґрунтованості. На тлі різноманіття наукових і науково-методичних публікацій, присвячених розробленню програм та рекомендацій із розвитку й стимулювання громадянської активності (зокрема, молоді), соціологічні дослідження фіксують низьку громадянську активність та неформованість громадянської свідомості українців.

Окрім того, аналіз сучасної фахової літератури свідчить про фрагментарність наукового знання про громадянське суспільство, відсутність цілісного наукового бачення цього феномену, розмитість зв'язків між соціологічними, філософськими, педагогічними, юридичними та іншими підходами до його вивчення. Така ситуація, на нашу думку, потребує більш глибокого розуміння генезису громадянського суспільства, що є необхідним як для пояснення проблем та протиріч його формування, так і для подальшого визначення шляхів розв'язання цих проблем та протиріч.

Мета статті. З огляду на викладене мета дослідження полягає в соціологічній концептуалізації самоорганізації як умови формування громадянського суспільства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасній науковій літературі акцентується на нерозривному зв'язку функціонування громадянського суспільства з процесами соціальної самоорганізації [2; 7; 15; 17].

Українське суспільство має власні контекстуальні та соціокультурні особливості, які впливають на процес інституціоналізації громадянського суспільства. Розглянемо його як окремий випадок суспільства «сучасного». Вважаємо за доцільне підкреслити, що під час розгляду українського суспільства як «сучасного» ми не маємо на увазі «модерність», яка відрізняє його від постсучасних (постмодерного, постіндустріального тощо) суспільств. У цьому випадку сучасне суспільство – таке, що існує в теперішньому часі, тобто суспільство, у якому ми зараз живемо.

Т. Парсонс протиставляв сучасні та традиційні суспільства. Як перші, так і другі можуть існувати (і справді існують) одночасно, однак при цьому мають принципові відмінності, тобто відрізняються за певними принципами. Це, зокрема, такі засади:

1) «включення / досягнення» – у традиційних суспільствах роль і становище індивіда більшою мірою визначені аскриптивними ознаками (віком, статтю, походженням тощо), тобто незалежними від самого індивіда обставинами; натомість у сучасних суспільствах роль індивіда та його соціальне становище визначаються здебільшого результатами його власної діяльності, досягненнями, які отримують визнання;

2) «партикуляризм / універсализм» – у традиційних суспільствах ставлення до людини значною мірою залежить від її соціального походження, а також приналежності до окремих соціальних осередків (сім'ї, клану тощо); натомість у сучасних суспільствах усі люди мають рівні права незалежно від свого походження та приналежності;

3) «дифузність / специфічність» – традиційні суспільства характеризуються ролевою дифузією, а в сучасних суспільствах постійно відбувається спеціалізація та диференціація ролей;

4) «афективність / афективна нейтральність» – у традиційних суспільствах основа міжособистісної взаємодії має яскраво виражений

афективний (чуттєво-емоційний) характер, натомість у сучасних суспільствах взаємодія будується переважно на розумово-раціональній основі;

5) «колективізм / індивідуалізм» – у традиційному суспільстві діяльність людей і мотиви цієї діяльності прив'язані до колективних зразків, норм, загальних цілей; у сучасному суспільстві діяльність людей орієнтована здебільшого на досягнення індивідуальних цілей та залежить від самооцінки [13, с. 48].

Як бачимо, традиційні та сучасні суспільства Т. Парсонс розрізняє насамперед за роллю людини в цих суспільствах, на чому й ми будемо робити акцент у процесі аналізу змін, що відбуваються в Україні.

Перехід від традиційних суспільств до сучасних ми розглядаємо як зміну соціального порядку, а точніше, як якісну зміну його фундаментальних підстав. Сучасне суспільство, як прив'язана до теперішнього часу фаза загального суспільного розвитку, принципово відрізняється від усіх попередніх фаз та характеризується процесами, що абсолютно протилежні тим, які спостерігалися на попередніх фазах. Як пише О. Пешкова, централізацію сьогодні змінює децентралізація (регіоналізація), ієрархізацію та бюрократизацію – демократизація, стандартизацію та колективізацію – індивідуалізація. Традиційні суспільства організовані й упорядковані як «жорстке ціле», яке здійснює непереборний тиск на їх частини (зокрема, індивіда) [14, с. 126]. У сучасній соціально-філософській думці підкреслюється, що індивід, відчуваючи себе частиною чогось великого, такого, що чинить тиск, і сам стає «частковим»: прагне до поєднання, доповнення та злиття, а не до виокремлення, виділення, своєрідного прояву. У таких суспільствах значущість людини визначається внеском у «ціле», реалізацію його мети, ступенем задоволення потреб «цілого» [14, с. 128].

Перехід від традиційних суспільств до сучасних супроводжується переходом від структур жорстко ієрархізованих до гнучких, горизонтальних, мережоподібних структур. Гнучкість структур сприяє мінливості суспільства. Мінливий і нестабільний соціум постає перед індивідом як невизначеність та вимагає не пристосування (пристосування до невизначеності втрачає практичний сенс), а перетворення та прагнення до перетворення, заснованого на усвідомленні гнучкості структур. Таким чином, у сучасному суспільстві значущість індивіда визначається наявністю перетворювального потенціалу та його розкриттям.

Соціальний порядок сучасного суспільства постає як такий, що вкорінений у ментальних (розумових) пластах соціального – у колективних когнітивних і символічних утвореннях, згідно з якими відбувається індивідуальне приписування значень та смислів подій і ситуацій та, як наслідок, координація поведінки індивідів.

Соціальний порядок сучасного суспільства – це порядок самоорганізації. Водночас соціальний порядок уможливорюється тільки завдяки

тому, що поряд із випадковістю (якою б високою не була її міра) завжди існує невідповідність соціальної взаємодії. На цій підставі можна констатувати, що в будь-якому суспільстві завжди відбуваються як самоорганізаційні, так і організаційні процеси, а результуюча картина, як пише українська вчена Л. Бевзенко, «є наслідком непростого накладення організації та самоорганізації як основних механізмів виникнення й зміни соціального порядку» [2, с. 160]. На думку дослідниці, усі соціальні порядки можна розрізнити за ступенем їх організованості / самоорганізованості. Традиційні суспільства відрізняються високою мірою організації соціального порядку. Проте й серед сучасних суспільств є такі. Наприклад, суспільства з авторитарними та тоталітарними режимами, які все ще мають місце в сучасному світі, також відрізняються високим організаційним порядком на тлі максимального безладу на рівні самоорганізації. У демократичних, ліберальних і подібних суспільствах, навпаки, високий самоорганізаційний порядок. Власне кажучи, саме встановлення порядку самоорганізації приводить до справжньої демократії.

Самоорганізацію ми розглядаємо, як і О. Куценко, як процес формування просторової, темпоральної та функціональної структур системи, що виникає спонтанно, проявляється стрибкоподібними переходами за певних характеристик системи та без цілеспрямованого впливу ззовні [7, с. 9].

Отже, не одне із сучасних суспільств не є «сучасним» на 100%. У кожному з них тією чи іншою мірою присутні ознаки традиційного суспільства. Інакше кажучи, усі сучасні суспільства відрізняються одне від одного, так би мовити, «ступенем» сучасності: цей ступінь є тим вищим, чим більш самоорганізаційним є соціальний порядок, чим вищим є ступінь причетності більшості дорослих дієздатних членів суспільства та окремих груп до вироблення і прийняття рішень, обов'язкових для виконання всіма членами суспільства.

Самоорганізація уможливується тільки в результаті когерентної взаємодії індивідуальних людських сил, мотивів, прагнень, цілей тощо. Підтримуємо твердження Н. Мілявської, яка пише: «Можна вважати, що поза суб'єктом соціальна органічна система не створює передумов і підстав для своєї трансформації, і самоорганізація, отже, є важливою формою прояву суб'єктивної сторони соціального розвитку як особливого типу об'єктивності. Тому внутрішню сутність соціальної системи становить процес самоорганізації, у якому відбувається своєрідне об'єктивування суб'єктивного через його інтеграцію та координацію» [8, с. 20].

На цій підставі можна зробити висновок, що розвиток демократії в Україні (як сучасному суспільстві, за Т. Парсонсом) висуває на перший план проблему встановлення самоорганізаційного соціального порядку (заснованого на включенні індивідів у процеси творення й перетворення соціальної реальності), що забезпечується розвитком громадянського суспільства.

Громадянське суспільство – це система недержавних і комерційних інститутів, організацій. Необхідно зазначити, що інститути за характером їх формування й ініціації виникнення умовно можна розділити на організовані та самоорганізовані. Самоорганізовані інститути виникають стихійно, функціональні зв'язки в них є горизонтальними, цілі управління можуть змінюватися, продукт і результат діяльності є імовірнісними, заздалегідь не відомими. Самоорганізація являє собою процес упорядкування елементів одного рівня системи за рахунок внутрішніх чинників без зовнішнього впливу на систему. Однак має місце вплив на самоорганізаційні процеси умов навколишнього середовища, у яких і виникають ці процеси. Інститути, що виникають на підставі самоорганізаційних процесів, відрізняються від цілеспрямовано організованих тим, що цілі й завдання функціонування, ініціатива виникнення виходять від членів цієї організації, а норми, за якими інститути діють, вироблені самими членами організації, а не тільки (і не стільки) засновниками.

Громадянське суспільство утворюється та функціонує на основі самоорганізації його структур, а не на підставі організації державою певних «засновуючих» заходів, нав'язування лінії поведінки тощо. До утворення громадянського суспільства це не приведе. Втрата характеру самоорганізації та підміна її зовнішньою організацією призводить до формування псевдогромадянського суспільства, що є ширмою «демократичності» держави. Якщо інститути громадянського суспільства не виникли шляхом справжньої самоорганізації соціально активних індивідів і груп населення, а були створені штучно, ініційовані державою, то їх наявність аж ніяк не свідчить про наявність громадянського суспільства.

Різноманітні форми самоорганізації громадян несуть у собі величезні резерви соціального, економічного й культурного розвитку держави. Водночас у сучасному суспільстві, які б механізми самоорганізації не виникали, усі вони вдягаються у правові форми. Правові форми стають наскрізним способом організації інститутів громадянського суспільства в усіх сферах соціального життя. Процеси самоорганізації в не регульованій державою соціальній сфері мають різні вектори розвитку. Не всі форми об'єднання людей і відносини між ними, які є наслідком процесів самоорганізації та зберігають автономію щодо держави, мають позитивний характер. Суб'єктами громадянського суспільства варто вважати тільки ті об'єднання, які сприяють реалізації свободи особистості, надають їй максимум автономії, сприяють її духовному й моральному вдосконаленню, тобто мають соціально позитивний характер. Крім того, вони функціонують у межах нормальної суспільної правосвідомості та правових норм.

Тоталітарні релігійні секти, терористичні та інші схожі організації, які сповідують принципи насильства, незважаючи на їх самоорганізаційну природу, безперечно не є складниками громадянського

суспільства. Функціонують ці організації в межах кримінального права. У такий спосіб формується, за висловом І. Клямкіна та Л. Тимофєєва, «квазігромадянське суспільство» [6, с. 128]. Це явище також ґрунтується на самоорганізаційних процесах.

Висновки і пропозиції. Таким чином, необхідною зовнішньою умовою для інституціоналізації громадянського суспільства є наявність правових форм, що необхідні для реалізації прав і свобод індивідів. Роль права полягає в тому, щоб виключити можливість дії подібних негативних самоорганізованих інституцій. Сучасне громадянське суспільство є суспільством вільної самоорганізації індивідів. Роль інститутів громадянського суспільства полягає в тому, що вони дають змогу громадянам спільно виробляти цілі та досягати їх шляхом поєднання власних зусиль, ведення діалогу з органами влади та іншими громадськими структурами, відстоювання своїх принципів у публічному просторі. Інституціоналізація, розвиток, функціонування інститутів громадянського суспільства можливі переважно у правових формах.

Подальшого соціологічного дослідження потребує явище квазігромадянського суспільства та заходи із запобігання його утворенню.

Список використаної літератури

1. Бухун А. Громадянська позиція сучасної молоді у контексті євроінтеграційних змін. *Ukrainian professional education = Українська професійна освіта* : науковий журнал. Полтава : Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка, 2018. Вип. 3. С. 21–27.
2. Бевзенко Л. Соціальна самоорганізація. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций. Киев : Институт социологии НАН Украины, 2002. 437 с.
3. Вергун О. Соціологія громадянського суспільства: постструктуралістична парадигма М. Фуко. *Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. 1999. Т. 11 : Соціологія. С. 53–57.
4. Гражданские позиции молодежи и студенчества в современной Украине (на примере Харьковского региона) : монографія / В. Астахова, Е. Астахова і др. ; под общ. ред. И. Нечитайло. Харьков : Изд-во НУА, 2014. 176 с.
5. Івженко Ю. Формування у студентської молоді почуття громадянськості в молодіжних громадських організаціях : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 «Теорія та методика виховання» ; Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Київ, 2017. 280 с.
6. Клямкин И., Тимофеев Л. Теневой образ жизни. Социологический автопортрет постсоветского общества. *Полис*. 2001. № 5. С. 125–131.
7. Куценко О. Діяльнісно-структурний потенціал трансформаційного процесу: до розробки концепції класоутворення : автореф. дис. ... докт. соціол. наук. Харків, 2001. 35 с.
8. Милявская Н. Социальная трансформация (содержание и субъектная детерминация) : дисс. ... канд. филос. наук. Волгоград, 2004. 170 с.
9. Мороз А. Формування активної громадянської позиції молоді як запорука успішної інтеграції України до світового співтовариства. *Гілея: науковий вісник. Серія «Політичні науки»*. 2010. Вип. 41. № 11. С. 490–501.

10. Муж В. Громадянське суспільство як форма вираження колективної правосвідомості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія «Юридичні науки»*. 2015. № 827. С. 169–173.

11. Ковальчук В. Громадянська правосвідомість як фактор утвердження легітимності державної влади. *Вісник Академії митної служби України. Серія «Право»*. 2014. № 1. С. 47–53.

12. Кравченко С. Громадська правова свідомість як необхідний елемент побудови громадянського суспільства в Україні. *Право України*. 2009. № 12. С. 140–143.

13. Нечитайло І. Системно-кодова концепція взаємодії суспільства та освіти : дис. ... докт. соціол. наук : 22.00.04 «Спеціальні та галузеві соціології». Харків, 2017. 452 с.

14. Пешкова О. Проблема социального порядка в системе социокультурной регуляции современного общества (социально-философский анализ) : дисс. ... канд. филос. наук. Краснодар, 2008. 152 с.

15. Смирнов В. Гражданственность и гражданское общество: самоорганизация и социальный порядок. Минск : Беларуская навука, 2013. 241 с.

16. Соціологічні виміри громадянського суспільства в Україні / за наук. ред. О. Резніка. Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. 288 с.

17. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Інститут соціології НАНУ, 2015. 240 с.

18. Цимбалюк М. Громадянське суспільство як фактор утвердження демократичної правосвідомості. *Право України*. 2007. № 11. С. 21–25.

Nechitailo I. S., Borushkina O. V. The role of self-organization in the process of civil society formation

The article is devoted to the problem of forming civil society in Ukraine. It is noted that the phenomenon of civil society is attracting more and more attention of modern sociologists and representatives of other sciences about man and society, although it is not sufficiently studied. It is emphasized that against the background of a variety of scientific and scientific-methodological publications about programs and recommendations for the development and promotion of civic activity (including youth), sociological research shows low civic activity and unformed civic consciousness of Ukrainians. In addition, the fragmentary scientific knowledge of civil society, the lack of a holistic scientific vision of this phenomenon, the blurring of the relationship between sociological, philosophical, pedagogical, legal and other approaches to its study. According to the authors, this situation requires a deeper understanding of the genesis of civil society. Thus, the purpose of the article is the sociological conceptualization of self-organization as a condition for the formation of civil society. Self-organization is considered as a process of formation of spatial, temporal and functional structures of the system, which arises spontaneously, is manifested by abrupt transitions with certain characteristics of the system and without purposeful influence from the outside. It is emphasized that the institutions by the nature of their formation are divided into organized and self-organized. Self-organized institutions arise spontaneously, functional connections in them are horizontal, management goals can change, the product and result of activities are probabilistic, not known in advance. Civil society is presented as one that is formed and functions on the basis of self-organization of its structures. The phenomenon of quasi-civil society, which is also based on self-organizational processes, is revealed. The role of legal forms as such, which exclude the possibility of negative self-organized institutions, is emphasized.

Key words: civil society, democracy, institutionalization, self-organization, social order.

УДК 316.4:005.334

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.10>

О. М. ПЛАХОВА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

О. В. БУТИЛІНА

кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АКТУАЛЬНІ НАПРЯМИ СОЦІАЛЬНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ В СУСПІЛЬСТВІ РИЗИКУ

Статтю присвячено дослідженню актуальних напрямів сучасного соціального менеджменту як діяльності з управління ризиками. Підкреслено, що традиційні механізми соціального менеджменту як управлінського впливу на соціальні процеси в усіх сферах уже не відповідають сучасним соціальним викликам та глобальним соціальним змінам у суспільстві. Сучасні ризики сприймаються як невід'ємний компонент соціального життя, а результат ризикової ситуації може бути як негативним, так і позитивним. У статті розкриваються підходи щодо визначення феномену «суспільство ризику». За допомогою аналізу особливостей сучасних ризиків автори уточнюють формулювання терміна «суспільство ризику», у якому акцентується на перманентному та глобалізаційному характері сучасних ризиків. Зазначено, що перед сучасним соціальним менеджментом постають нові завдання, які полягають не лише в подоланні негативних наслідків ризиків і запобіганні їм, а й у розробленні стратегії адаптації до ризику, а також стратегії управління ризиками через формування культури безпеки та саморефлексії. До актуальних напрямів соціального менеджменту автори відносять розроблення та впровадження рефлексивної моделі управління, яка дає можливість критично осмислювати результати діяльності, стимулює до пошуку й аналізу інформації, набуття нових знань. Рефлексивна модель управління пов'язана також із формуванням культури безпеки, основною метою якої в контексті соціального менеджменту має стати зниження ризиків і загроз за рахунок людського фактору. Також актуалізується застосування міждисциплінарного підходу в управлінні, завдяки якому стає можливим усвідомлення природи, джерел ризиків, розроблення механізмів перетворення викликів на ресурси стійкого розвитку. Наостанок автори відносять до напрямів сучасного соціального менеджменту розроблення активних методів управління соціальними ризиками, а саме методу розподілу, компенсації та передачі ризиків. Завдяки впровадженню активних методів стає можливим розподіл соціальної відповідальності держави, громадянського суспільства, бізнес-сектору перед

громадянами своєї країни та світовим співтовариством загалом за реалізацію управлінських рішень.

Ключові слова: *суспільство ризику, соціальний менеджмент, управління ризиками, рефлексивна модель управління, міждисциплінарний підхід, соціальна безпека, методи управління.*

Постановка проблеми. Суспільні події, які відбуваються останнім часом в Україні та світі загалом на тлі пандемії COVID-19, неврегульованих міграційних потоків, гібридних війн тощо, свідчать про те, що ризик у сучасному суспільстві кваліфікується як небезпека (війни, збройні конфлікти, техногенні катастрофи, природні лиха тощо), наслідком якої є значні людські жертви. У зв'язку із цим у соціальному менеджменті актуалізується потреба в управлінні ризиками. Цей вид управління є особливим і досить складним видом управлінської діяльності, оскільки пов'язаний не лише з неоднозначним розумінням самого поняття ризику, а й із багатогранністю його проявів та можливостей мінімізації негативних наслідків.

У сучасному суспільстві ризики стають перманентними атрибутами соціального життя. Сучасна людина не тільки потрапляє в ситуації ризику, а й сама їх провокує та створює, намагаючись вижити в умовах «суспільства ризику». Один із найбільш відомих дослідників суспільства ризику Е. Гідденс ще чверть століття тому зазначив, що сучасне суспільство «ризикогенне в принципі, адже не тільки бездіяльність, а й відмова від ухвалення рішень породжує ризик». При цьому сучасний світ структурується здебільшого ризиками, які створюються самим людством, та створює середовище ризику [4]. Сьогодні ризиками пронизані всі рівні організації та функціонування суспільства, що спостерігається через такі явища, як гібридні війни, міжетнічні конфлікти, міграція, тероризм, епідемії, що мають глобальний характер. Ризики природного й антропогенного характеру, які створюються технологічними можливостями сучасного суспільства, доповнюються соціогенними ризиками та небезпеками, що викликає нестабільність суспільства в соціальному, політичному, економічному й інших напрямках. Традиційні механізми соціального менеджменту як управлінського впливу з метою підвищення рівня життя населення та ефективного використання людського капіталу вже не відповідають сучасним соціальним викликам і глобальним соціальним змінам у суспільстві. Необхідність передбачати та мінімізувати негативний вплив наслідків соціальних ризиків на реалізацію права громадян на гідний рівень життя зумовлює важливість виокремлення актуальних напрямів сучасного соціального менеджменту.

Проблематику соціальних ризиків, суспільства ризику, управління ризиками досліджували як зарубіжні, так і вітчизняні вчені [1; 2; 3; 4; 8; 9]. Найбільш повно концепція «суспільства ризику» розроблена у працях У. Бека, Е. Гідденса, Н. Лумана. Їхні ідеї щодо суспільства ризику стали вже хрестоматійними. З-поміж вітчизняних

дослідників суспільства ризику та управління ризиками варто назвати В. Кривошеїна, В. Надрагу, Т. Кравченко, М. Балана, М. Лукашевича та багатьох інших. Зацікавленість цією проблематикою зростає як у науково-дослідницьких колах, так і в політичному та громадському середовищі. Більшість зазначених дослідників акцентують на локальному аспекті вивчення ризиків, а саме на рівні організаційних структур у контексті державного управління, національної безпеки тощо. Однак сучасні ризики набувають нових характеристик, видів і масштабів, що вимагає виокремлення нових підходів та напрямів щодо управління ними на рівні суспільства загалом.

Метою статті є окреслення сучасних напрямів соціального менеджменту як діяльності з управління ризиками, що спрямована на розроблення таких механізмів і технологій, які давали би можливість не тільки постійно відстежувати можливі наслідки зміни ситуації, утримувати їх під контролем, адекватно на них реагувати, зменшувати їхні негативні прояви, а й адаптувати людину до життя в умовах невизначеності, до дій у ситуаціях ризику.

Виклад основного матеріалу. У широкому сенсі суспільством ризику прийнято вважати соціум, який під впливом внутрішніх, техногенних або антропогенних впливів з однаковою вірогідністю може як зумовити матеріальні й духовні втрати певного суб'єкта діяльності (людини, групи, спільноти, суспільства загалом), так і забезпечити його переваги та здобутки (матеріальні блага, соціальний і культурний капітал). Нормою функціонування такого суспільства є або може стати надзвичайний стан як перманентне відтворення ризику в кожному акті соціального виробництва [8, с. 390]. З огляду на таке розуміння ризик варто сприймати як обов'язковий компонент соціального життя, результат ризикової ситуації може бути амбівалентним – позитивним чи негативним. Позитивний потенціал ризику полягає в тому, що він розглядається як новий вид ресурсу, завдяки якому розробляються та запроваджуються інновації, відбуваються якісні зміни суспільства. Негативний потенціал ризику пояснюється появою небезпек і загроз у суспільстві, що зумовлені ризиками, поглибленням конфліктів та соціальної напруженості, аномією.

Е. Гідденс запропонував структурувати ризики відповідно до рівня їх дестабілізаційного впливу на суспільство. Так, поняття «ризик» можна розглядати у тріаді «виклики – загрози – небезпеки». Виклик визначається як «подія, явище, процес, інші фактори, які за наявності певних умов одночасно можуть бути оцінені і як можливі небезпеки, і як додаткові можливості стосовно реалізації національних інтересів» [5, с. 91]. Загрозою визнаються «події, явища, процеси, які створюють небезпеку національним інтересам (перешкоджають їх реалізації) та формують певну можливість спричинення збитків (шкоди) національним цінностям» [5, с. 435]. Небезпекою вважається «можливість за певних умов набуття явищем (предметом, процесом, соціальним

феноменом) здатності адресного впливу на той чи інший предмет та спричинення йому відчутної шкоди, збитку» [5, с. 243].

Поняття «ризик» можна розглядати й у таких аспектах: ризик як небезпека чи загроза (ризик пов'язується з небезпекою – природною або створеною людиною); ризик як невизначеність (джерелом невизначеності є недосконалість знання або ж випадковість, яку неможливо передбачити); ризик як стимул (ризик передбачає використання методик максимізації виграшу за одночасної мінімізації втрат) [9, с. 72].

Під час аналізу накопиченого досвіду в дослідженні ризиків варто зазначити, що в сучасних трактовках суспільства ризику не відображений глобалізаційний і перманентний аспекти сучасних ризиків. Глобалізація є чинником, що інтенсифікує ризики. Так, у сучасному суспільстві ризики набувають рикошетного характеру, втрачають вибірковість, стають масовими, долають просторові межі та державні кордони, набувають глобального масштабу. Відчуття ризику й небезпеки, з яким вони часто ототожнюються, стало всезагальним і постійним навіть у тих країнах, які раніше не відчували серйозних загроз своєму існуванню. Тому вважаємо за доцільне доповнити наявні визначення суспільства ризику. Ми пропонуємо розглядати суспільство ризику як соціум, який постійно перебуває у процесі взаємодії з викликами, загрозами та небезпеками глобального характеру, що зумовлюються процесами модернізації, та має вірогідність або втратити свої якісні властивості, здобутки в усіх сферах життєдіяльності, або набути нових.

У сучасному суспільстві ризику управління ризиком є невід'ємною складовою частиною загальної системи управління як суспільством загалом, так і будь-якою організацією. Ризик пов'язаний з управлінською діяльністю, ухваленням рішення та можливими негативними його наслідками. Бездіяльність і відмова від ухвалення управлінського рішення також генерує ризик. Бездіяльність виникає в ситуації, коли не усуваються наслідки одного ризику, накопичуються інші, суспільство отримує новий ризик, іноді більш складний і тривалий. Необхідно визнати, що ситуацій, які були би повністю захищені від впливу ризику, немає. Отже, перед сучасним соціальним менеджментом постають нові завдання, які полягають не тільки в подоланні негативних наслідків ризиків і запобіганні їм, а й у розробленні стратегії адаптації до ризику, а також стратегії управління ризиками через формування культури безпеки та саморефлексії.

У суспільстві ризику сам ризик розуміється людиною вже не як можливість вдачі чи невдачі, а визначається як діяльність, що пов'язана з подоланням невизначеності в ситуації з немінучим вибором, у процесі якої дається можливість оцінити вірогідність досягнення очікуваного результату, невдач і відхилень від визначеної мети. Сучасна людина потрапляє в зону безкінечних ризиків, які постійно її супроводжують. З'являється новий соціальний феномен – «ризикована людина». Це

людина нового типу, яка має необхідні для життя в суспільстві ризику соціальні якості, усвідомлює відповідальність за свою ризикову діяльність, здатна оцінити ризик та прогнозувати, наскільки можливо, його наслідки, визначати стратегію адаптації та швидко відновлюватися після негативних наслідків ризику [10, с. 15]. Невипадково останнім часом набувають актуальності ідеї професійної та соціальної стресостійкості, концепції резилієнсу тощо.

З огляду на запропоноване нами визначення суспільства ризику, а також встановлений перманентний і глобалізаційний характер сучасних ризиків визначимо актуальні напрями соціального менеджменту. Найперше можна назвати розроблення рефлексивної моделі управління. Відповідно до ідей У. Бека, управління ризиком стане можливим за умови переходу суспільства до вищої стадії розвитку – рефлексуючої сучасності (reflexive modernity). Вона полягає у вмінні соціальних суб'єктів усвідомлювати свою діяльність, визначати заходи безпеки та оцінювати перспективи індивідуального й колективного впливу на ризик [10, с. 21]. Важливість суб'єктивного чинника в управлінні зростає та буде зростати далі, що зумовлюється зростанням значущості інформаційного ресурсу в управлінні, появою інтелектуальних систем управління. Рефлексивна модель управління як технологія соціального менеджменту стає найбільш затребуваною в суспільстві ризику, оскільки рефлексія дає можливість критично осмислювати результати діяльності, стимулює до пошуку й аналізу інформації, здобуття нових знань. Інформаційні технології та пов'язаний із ними характер діяльності людини змінюються настільки швидко, що виникає необхідність безперервного навчання впродовж усього життя. Примноження знання приводить до потреби в новому знанні, що зумовлює парадоксальну ситуацію постійного дефіциту знання. У зв'язку із цим зростають вимоги до управлінців, які повинні весь час перебувати у процесі засвоєння та продукування нових знань. Отже, у суспільстві ризику головним ресурсом стає інформація, а головною ареною суперництва – інформаційний простір. Інформація, знання стають джерелом інновацій, механізмом здобуття влади, основою соціальної організації та управлінським ресурсом. Стаючи дедалі більше рефлексивним, знання закладається в основу критичного аналізу та зміни способу життя індивідів і соціальних груп.

Працівники організації повинні вміти ефективно отримувати, передавати та аналізувати інформацію; продукувати креативні ідеї і творчі стратегії, розмірковувати над альтернативами та ухвалювати рішення в ситуації надзвичайно стислого часу; працювати в умовах повної або часткової невизначеності; безперервно навчатися; брати на себе відповідальність за результати роботи всієї команди. Сучасний управлінець має бути здатний не тільки оперативно та коректно аналізувати поточну інформацію, здійснювати регуляцію діяльності на різних рівнях (комунікативному, інтелектуальному, особистісному),

а й пропонувати інноваційні, творчі рішення, постійно підвищувати свою ефективність та ефективність роботи команди в умовах браку часу й інформації в суспільстві ризику.

Рефлексивна модель управління пов'язана також із формуванням культури безпеки, основною метою якої в контексті соціального менеджменту має стати зниження ризиків і загроз за рахунок людського фактору, який значною мірою провокує виникнення техногенних катастроф. Зміна ставлення людей до розуміння сутності ризику – це основний ресурс як для вирішення глобальних проблем, так і для забезпечення сталого розвитку суспільства. В основу культури безпеки мають бути покладені такі складники, як особлива світоглядна база, стійкі правила поведінки членів суспільства, етика науки, розуміння основних цінностей і регуляторів сучасного техногенного суспільства.

Актуальною проблемою соціального менеджменту стає розроблення нових узагальнюючих підходів, міждисциплінарний синтез багатьох наук для вирішення проблем, що виникають у суспільстві ризику. Однією з причин актуалізації міждисциплінарного підходу є зростаюча мобільність, швидкоплинність, швидкозмінюваність усього, що оточує економічно активну людину та створені нею інститути. Складником глобальних змін, що відбуваються у світі економіки під впливом інформаційно-комунікаційної революції, є зміна змісту й характеру управлінської діяльності, трансформація управлінських технологій та самої філософії управління.

Міждисциплінарна практика розкриває нові перспективи для своєчасної та адекватної відповіді на актуальні економічні, управлінські, соціальні запити. Завдяки міждисциплінарному підходу в управлінні стає можливим усвідомлення природи і джерел ризиків, розроблення механізмів перетворення викликів на ресурси стійкого розвитку. Міждисциплінарний підхід у соціальному менеджменті передбачає розгляд явищ і процесів під кутом зору або крізь призму різних наук (дисциплін), що має забезпечити синергетичний ефект, висвітлити причини нестійкої соціально-економічної динаміки та виробити комплексні, системні рішення, які повинні сприяти стійкому економічному й соціальному розвитку.

Серед проблем сучасного соціального менеджменту варто також назвати розроблення найбільш ефективних методів і технологій управління соціальними ризиками. У наукових джерелах виділяють активні та пасивні групи методів залежно від способу їх впливу на об'єкт [7, с. 133]. До пасивних належать, зокрема, метод локалізації ризиків, метод ухилення від ризиків, метод збереження ризиків.

Метод локалізації ризиків дає можливість забезпечити часткову мінімізацію певного соціального ризику на окремих територіях (регіонах). Однак глобальні ризики вже не можуть бути вирішені на локальному рівні, адже ризики долають державні кордони та поширюються на все людство, сучасні ризики не обмежені в часі й просторі.

Під час використання методу ухилення від ризиків суб'єкт управління проводить заходи з мінімізації тільки традиційних ризиків і не враховує трансформаційні зміни в суспільстві або відмовляється від будь-яких рішень, а також від будь-яких інновацій, що можуть призвести до настання ризику. Специфіка сучасних ризиків така, що вони не завжди відчуваються людьми, вони сприймаються та осмислюються через знання, тому центр усвідомлення ризиків перебуває не в сучасному, а в майбутньому. Отже, для вирішення сучасних проблем суб'єкту управління необхідні сучасні знання та інноваційні підходи.

Звернення до методу збереження ризиків утворює ситуацію, коли суб'єкт управління залишає за собою відповідальність за наслідки впливу соціальних ризиків. Упровадження цього методу вимагає від держави потужного фінансування соціальної сфери, оскільки вся міра соціальної відповідальності покладається на державні структури. Однак варто зазначити, що сучасні ризики не мають конкретного винуватця, у суспільстві ризику кожен є причиною та наслідком виникнення ризиків. Тому важливими стають взаємовідповідальність та взаємодія всіх інституціональних структур (держави, громадянського суспільства, бізнесу) у процесі управління ризиками.

Очевидно, що пасивні методи управління ризиками не спрацьовують в умовах сучасного суспільства ризику, оскільки ризики, викликані сучасною модернізацією, відрізняються від ризиків попередніх часів. Тому звернемо увагу на активні методи управління ризиками, до яких належать метод розподілу (диверсифікації) ризику, метод компенсації ризику, метод передачі ризиків.

Метод диверсифікації ризику передбачає розподіл управлінських дій між різними суб'єктами управління у просторі й часі. Він ґрунтується на використанні в управлінні соціальними ризиками принципів соціального партнерства, що дасть змогу залучити до процесу мінімізації соціальних ризиків усі рівні державного та муніципального управління, а також громаду [7, с. 134].

Щодо впровадження методу компенсації ризику основою ухвалення управлінських рішень є заходи із запобігання соціальним ризикам завдяки ретельному стратегічному плануванню, прогнозуванню, створенню сценаріїв розвитку, моніторингу, упровадженню системи резервів та активному використанню інновацій. Однак варто зазначити, що багато ризиків сьогодні визначаються як приховані, латентні. Набагато складніше запобігти виникненню прихованого ризику та оцінити масштаби його наслідків. З латентністю сучасних ризиків пов'язана така їх особливість, як компактність. Ризики створюються та поширюються у віртуальному просторі (наприклад, різноманітні комп'ютерні віруси, що несуть у собі серйозну небезпеку).

Окрім методу компенсації, можна також виділити метод передачі (делегування) ризиків. Він дає змогу мінімізувати соціальні ризики шляхом передачі суб'єктом управління всіх можливих матеріальних

наслідків настання соціальних ризиків іншим суб'єктам соціально-економічної діяльності (наприклад, недержавним страховим компаніям, підприємству, приватному сектору), які надалі беруть на себе відповідальність за розв'язання певних соціальних ризиків. У такий спосіб держава гарантує забезпечення захисту від соціальних ризиків, проте передає відповідальність за їх покриття й фінансове забезпечення приватному сектору, регіональним та місцевим бюджетам [7, с. 134]. Доцільність використання цього методу зумовлена тим, що в умовах невизначеності й небезпеки відбувається перекладення відповідальності на владні структури, спостерігаються завищені очікування суспільства від влади. Водночас управлінські рішення, які приймаються владою, у край негативно сприймаються громадянами, особливо якщо введені цими рішеннями заходи обмежують свободу громадян, вимагають від них додаткових зусиль, матеріальних або часових витрат, погіршують якість їх життя. Прикладом цього є негативне ставлення населення до дій влади щодо карантинних обмежень у період епідемії COVID-19, кампанії щодо обов'язкової вакцинації населення тощо. Завдяки методу передачі ризиків стає можливим розподіл соціальної відповідальності держави, громадянського суспільства, бізнес-сектору перед громадянами країни та світовим співтовариством загалом за реалізацію управлінських рішень.

Висновки і пропозиції. Для сучасних суспільств характерна наявність непередбачуваних подій, що пов'язані з ухваленням управлінських рішень, реалізація яких провокує появу нових соціальних ризиків або поглиблення наявних, що своєю чергою актуалізує соціальну небезпеку. На тлі не досить ефективного прогнозування соціальних ризиків та мінімізації їх впливу на людей у низці навіть високорозвинених країн світу спостерігається зниження довіри суспільства до здатності експертного середовища, політиків та урядовців оперувати ризиками. Незадоволеність тим, як вирішуються проблеми, зумовлені ризиками, призводить до зростання соціальної напруги в суспільстві, виникнення протиріч між індивідом і групою, між групою та суспільством, між суспільством і державою. Накопичення цих проблем на тлі слабкості й неефективності управління посилює конфлікти та ризики. Перед соціальним менеджментом постають нові завдання, які спрямовані на управління ризиками, зокрема: передбачати ймовірні ризики, знижувати рівень впливу їхніх наслідків на суспільство, адаптувати суспільство до перманентних ризиків, підвищувати ефективність соціальних інститутів щодо формування культури безпеки та стратегічної партнерської культури компромісу. Вирішення цих завдань можливе через реалізацію рефлексивної моделі управління, поширення міждисциплінарного підходу, упровадження активних методів управління ризиками.

Список використаної літератури

1. Балан М. Суспільство ризику: дестабілізаційні можливості. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 2. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1397> (дата звернення: 27.11.2021).
2. Бутиліна О., Євдокимова І. Інструменти ризик-менеджменту в роботі з персоналом організацій соціальної сфери. *Габітус*. 2020. № 11. С. 23–28.
3. Бутиліна О., Євдокимова І. Ризики в діяльності соціальних служб. *Modernization of the educational system: word trends and national peculiarities* : conference proceedings of III International scientific conference, February 21, 2020. Kaunas : Izdevnieciba "Baltija Publishing". P. 1–4.
4. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность. URL: http://riskprom.ru/TemaKtlg/RiskSociety/eh_giddens_sudba_risk_bezop_1991.pdf (дата звернення: 27.11.2021).
5. Государственное управление в сфере национальной безопасности : словарь-справочник / под ред. Г. Сытника. Киев : НАГУ при Президенте Украины, 2012. 496 с.
6. Колот А. Міждисциплінарний підхід як домінанта розвитку економічної науки та освітньої діяльності. *Соціальна економіка*. 2014. № 1–2. С. 76–83. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/se_2014_1-2_15 (дата звернення: 27.11.2021).
7. Кравченко Т. Методи управління соціальними ризиками в контексті сучасного державного управління. *Держава та регіони. Серія «Державне управління»*. 2019. № 4(68). URL: http://pa.stateandregions.zp.ua/archive/4_2019/23.pdf (дата звернення: 29.11.2021).
8. Лукашевич М., Недюха М. Суспільство ризику. *Соціологічна енциклопедія* / уклад. В. Городяненко. Київ : Академвидав, 2008. С. 390.
9. Надрага В. Управління соціальними ризиками: сутність та механізми. *Проблеми системного підходу в економіці*. 2016. Вип. 2. С. 71–79. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/PSPE_print_2016_2_12 (дата звернення: 29.11.2021).
10. Соколов Ю. Проблемы рисков современного общества. *Проблемы анализа риска*. 2016. Т. 13. № 2. С. 6–23. URL: <https://www.risk-journal.com/jour/article/viewFile/14/15> (дата звернення: 27.11.2021).

Plakhova O. M., Butylina O. V. Current straight of social management in risk society

The article is devoted to research of current straight of modern social management as a risk management activity. It is emphasized that the traditional mechanisms of social management as a managerial influence on social processes in all areas, do not match to modern social challenges and global social change in society. Modern risks are perceived as an integral part of social life, and the result of the risk situation can be both negative and positive. The article reveals approaches to define the phenomenon of "risk society". Analyzing the features of modern risks, the authors clarify the term "risk society", which emphasizes the permanent and global nature of modern risks. It is noted that modern social management faces new challenges, which are not only to prevent and overcome the negative consequences of risks, but also to develop a strategy for risk adaptation, as well as risk management strategies through the formation of a culture of safety and self-reflection. The author refers to the current straight of social management, first, the need to develop a reflective management model that assumes critical thinking,

stimulates the search and analysis of information, acquiring new knowledge. Reflective management model is also associated with the formation of safety culture. The main goal of the safety culture in the context of social management should be the reduction of risks and threats due to the human factor. Second, the spread of an interdisciplinary approach to management, which makes it possible to understand the nature, sources of risk, the development of mechanisms to turn challenges into resources for sustainable development. Third, the authors attribute the development of active methods of social risk management to the straight of modern social management, namely: the method of distribution, compensation and transfer of risks. Thanks to the introduction of active methods, it becomes possible to share the social responsibility of the state, civil society, the business sector to its citizens and the world community as a whole for the implementation of management decisions.

Key words: *risk society, social management, management of risks, reflexive management model, interdisciplinary approach, social security, management methods.*

УДК 378.4.07:659.42

DOI <https://doi.org/10.32840/2707-9147.2021.92.11>

О. В. РОЗОВА

аспірантка кафедри соціології і публічного управління,
керівник пресслужби,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРЕСЛУЖБИ УНІВЕРСИТЕТУ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРИ

У статті зазначено, що в сучасних умовах університети зобов'язані позиціонувати себе в інформаційному просторі, щоб забезпечити комунікацію із цільовою аудиторією (абітурієнтами, партнерами та стейкхолдерами). Сконцентровано увагу на особливостях функціонування пресслужби університету. Зазначено, що для реалізації своїх завдань університету потрібні певні інструменти, зокрема технології паблік рілейшнз. У статті наголошується на тому, що пресслужба є активним суб'єктом формування інформаційного простору. Зазначено, що основними робочими майданчиками пресслужби є новини й анонси на офіційному сайті та соціальні мережі. Підкреслено, що одним із важливих завдань пресслужби є створення яскравого, привабливого контенту, орієнтованого на формування позитивного образу. Зазначено, що університет через пресслужбу транслює в суспільство актуальну інформацію про свої яскраві події, освітні, наукові й культурні досягнення, інновації, конкурси, гранти, різні проекти, стажування, студентську активність, діяльність керівництва. Авторка акцентує на тому, що тактичними завданнями пресслужби є підготовка пресрелізів, організація пресконференцій, брифінгів та оперативних коментарів для засобів масової інформації, зйомка відео, фотоконтент, моніторинг публікацій, організація інтерв'ю, інших виступів у газетах, пресклубах, теле- й радіопроєктах.

Підкреслюється, що пресслужби повинні займатися не тільки поточними, щоденними проблемами, а й довготривалим плануванням і прогнозуванням. Зазначено, що в умовах відкритого суспільства пресслужба під час організації своєї діяльності повинна вибудувати інтерактивний тип комунікації. Аргументовано, що університет за допомогою пресслужби реалізує ідеологічні завдання. Підкреслено, що пресслужба університету повинна розробляти інформаційну стратегію закладу вищої освіти, орієнтуватися на різну аудиторію, аналізувати інформаційний контент, працювати з негативною інформацією. Зазначено, що пресслужба є активним суб'єктом формування інформаційного простору.

***Ключові слова:** пресцентр, інформаційний простір, університет, медіа.*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство інформаційно перевантажене, що своєю чергою змушує університети змінювати методи роботи з головними цільовими аудиторіями – абітурієнтами,

партнерами та стейкхолдерами. Через потребу в постійній конкурентній боротьбі за абітурієнтів, увагу роботодавців, державну підтримку тощо сучасний український заклад вищої освіти (далі – ЗВО) просто зобов'язаний правильно позиціонувати себе в інформаційному просторі. Для того щоб забезпечити оперативне донесення інформації до певної аудиторії, в українських університетах є спеціальні структури – пресслужби, які забезпечують інформаційний супровід діяльності ЗВО. Саме вони забезпечують популяризацію університету на ринку освітніх послуг та позитивне сприйняття бренду ЗВО.

Метою дослідження є аналіз особливостей функціонування пресслужби університету в інформаційному просторі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зв'язку з необхідністю здійснення комунікації університетів із громадськістю актуальним стає питання регулювання діяльності пресслужб ЗВО. Загальні питання, що стосуються процесу комунікації, розглянуто у працях Г. Почепцова, В. Різуна, Б. Фірсова, Є. Ключева, Г. Лассвелла та інших учених. Особливості функціонування та шляхи реалізації призначення сучасних університетів аналізували В. Бакіров, Дж. Ньюмен, Я. Пелікан та інші науковці. Питання інтернет-комунікацій і нових медіа досліджували Л. Компанцева, З. Григорова та інші автори.

Виклад основного матеріалу. У сучасному інформаційному суспільстві заклади вищої освіти мають спеціалізовані структурні підрозділи, метою яких є оперативне поширення інформації про діяльність ЗВО та формування його іміджу в суспільстві, – пресцентри. Пресслужби є засобом взаємодії з громадськістю, а також формування громадської думки в населення. Тому вважаємо за доцільне ґрунтовно розглянути особливості їх функціонування.

Пресслужба – це інструмент просування закладу вищої освіти в суспільстві, який здатний чинити інформаційний вплив на стан суспільної свідомості. Завдяки цьому інструменту ЗВО стає потужним соціальним ресурсом, який формує новий соціально-інформаційний контент. Варто зазначити, що пресслужба є підрозділом суб'єкта паблік рілейшнз, що забезпечує реалізацію його інформаційної політики з медіа. При цьому дуже важливим стає розуміння властивостей медійної інформації, яка становить основну частку інформаційного простору [1].

Згідно із Законом України «Про інформацію» масовою є інформація, яка поширюється з метою її донесення до необмеженого кола осіб [2]. Відповідно, до масової інформації ми можемо віднести соціально значущі повідомлення, трансльовані медіа, які наповнюють інформаційний простір і спрямовані на сприйняття певною аудиторією. Головною ознакою масової інформації є змістова актуальність, оскільки інформація повинна бути суспільно значущою та викликати інтерес широкого кола громадян, відповідати важливим суспільним завданням [3]. Також інформація повинна бути оперативною та актуальною, достовірною. Інформація обов'язково повинна включати

в себе ефект спонукання до появи певних емоцій і роздумів, до осмислення ситуації в тому чи іншому напрямі, а також до дій. Отже, масова інформація здатна залучати людину у процеси суспільного життя. Крім того, масова інформація повинна легко сприйматися суспільством, бути доступною та зрозумілою. З-поміж властивостей масової інформації можна назвати також можливість інтерактивного обміну нею, регулярність надходження та відкритість.

У кожній організації пресслужби мають свої функціональні особливості. В. Королько та О. Некрасова зазначили, що функції пресслужб зводяться переважно до інформування громадськості чи поширення певної інформації [4]. Для реалізації своїх завдань університету, який функціонує в інформаційному просторі, потрібні певні інструменти, зокрема технології публік рілейшнз. Згідно з Національною доктриною розвитку освіти новий механізм управління університетами має припускати «облік громадської думки в управлінні вузами, <...> запровадження ефективної системи інформування громадськості про можливість здобуття вищої освіти» [5].

Головною метою сучасного українського університету, який бореться за абітурієнтів, гранти тощо, є зміцнення позитивного образу ЗВО, збільшення кількості студентів, підвищення рейтингових можливостей навчального закладу. Для цього університет через пресслужбу транслює в суспільство актуальну інформацію про свої визначні і яскраві події, освітні, наукові й культурні досягнення, інновації, конкурси, гранти, різні проекти, стажування, студентську активність, діяльність керівництва. Можна сказати, що пресслужба є активним суб'єктом формування інформаційного простору.

Світ змінюється дуже динамічно: масова доступність до інтернету, висока користувачька представленість, динамічна культура та постійно зростаючий інтерес сприяють появі нових як викликів, так і можливостей – перспективних способів комунікації, які утворюють специфічне, інноваційне, когнітивне середовище взаємодії університетів і суспільства. Варто зауважити, що ефективність мережевих чи інтернет-комунікацій виявляється в таких показниках: а) високий рівень довіри всередині мережі дає змогу діяти спільно; б) повідомлення потрапляє до тих, хто реально його потребує, на відміну від комунікації з масовою, проте пасивною аудиторією у випадку з традиційними медіа [6].

Так, основними робочими майданчиками пресслужби є новини та анонси на офіційному сайті ЗВО, соціальні мережі (Facebook, Instagram, Telegram). Співробітники пресслужби організують фотой відеозйомку подій, готують статті, коментарі, репортажі, пости та розмішують їх на своїх ресурсах, після чого роблять розсилку електронною поштою або повідомляють новини певному пулу журналістів, з якими тісно співпрацюють. Цікаво, що в сучасних реаліях сайт і соціальні мережі є як джерелом інформації для засобів масової інформації (журналісти самостійно відстежують та відбирають актуальну

інформацію із соціальних мереж), так і самими засобами масової інформації, оскільки мають досить велику кількість передплатників у соціальних мережах, яких стає дедалі більше.

Таким чином, одним із важливих завдань пресслужби є створення яскравого, привабливого контенту, орієнтованого на основну аудиторію соціальних мереж. За даними цифрової агенції PlusOne, найпопулярніша мережа в Україні – Facebook, цим ресурсом регулярно користуються 14 млн українців; Instagram посідає друге місце за популярністю – 11,5 млн користувачів; кількість користувачів мережі Telegram в Україні становить 4,5 млн осіб [7]. Основна аудиторія Instagram – молоді люди до 28 років (серед них і школярі), користувачі старшого віку віддають перевагу Facebook, а головні шанувальники Telegram – молоді люди від 18 до 24 років [8].

Унаслідок аналізу аудиторії соціальних мереж пресслужба відповідно ранжує інформацію. Оскільки Instagram орієнтується переважно на молоду аудиторію, в інформаційному контенті цієї соціальної мережі використовуються яскраві, барвисті фото, відео, нескладні тексти, анонси конкурсів і фестивалів, профорієнтаційних заходів для абітурієнтів (дні відкритих дверей тощо). Telegram здебільшого функціонує для студентів, тому тут робиться акцент на інформації про особливості навчального процесу, наукові конкурси, освітні послуги, роботодавців, проекти, гранти, стажування, студентські перемоги тощо. У Facebook розміщується переважно вся інформація, яку транслює пресслужба, після чого адміністратор мережі може оцінити, скільки користувачів побачили у своїй стрічці публікацію конкретного повідомлення (органічне охоплення у Facebook).

Однак для правильного позиціонування ЗВО пресслужба університету повинна не тільки транслювати в суспільство новинний контент, а й пропонувати та розробляти інформаційну стратегію, яка би підтверджувала та покращувала імідж ЗВО, а також була провідником місії університету.

Сьогоднішня ситуація, що склалася в інформаційно насиченому суспільстві, вимагає також роботи з негативною інформацією, її відстеження, недопущення поширення та запобігання їй. Так, саме пресслужба університету в разі критичної, конфліктної, надзвичайної ситуації, що склалася в ЗВО, зобов'язана забезпечити оперативний коментар для медіа [9]. Замовчування ситуації або недостатність інформації може дати журналістам підстави для доміслив, від чого страждає репутація ЗВО. Тому сучасні пресслужби повинні займатися не лише поточними, щоденними проблемами, а й довготривалим плануванням і прогнозуванням. Крім того, пресслужба як підрозділ університету є головним транслятором позиції керівництва – фактично йдеться про інформаційне управління або управління за допомогою інформації. Не менш значущою є реалізація ідеологічних завдань університету, які він вирішує за допомогою пресслужби. А найголовніше, що в умовах

відкритого суспільства пресслужба під час організації своєї діяльності повинна вибудувати інтерактивний тип комунікації. Така модель називається діалоговою та передбачає партнерські відносини [10]. У зв'язку із цим ще одним важливим завданням пресслужби університету є організація як внутрішнього діалогу між учасниками навчального процесу (керівництвом ЗВО, співробітниками, студентами), так і зовнішнього діалогу «університет – медіа – суспільство».

Висновки і пропозиції. Унаслідок аналізу діяльності пресслужби можна зазначити, що головним її завданням є не просто інформаційне забезпечення діяльності організації, яку вона представляє, а трансляція в суспільство за допомогою медіа ідей і смислів, які дають можливість формувати й підтримувати позитивний імідж та сприятливу соціально-політичну і громадську думку про діяльність установи. Для цього пресслужба університету повинна розробляти інформаційну стратегію ЗВО, орієнтуватися на різну аудиторію, займатися плануванням і прогнозуванням суспільної ситуації, аналізувати інформаційний контент, працювати з негативною інформацією, вибудовувати діалогову модель комунікації тощо. Усе це дасть змогу розробити інструменти впливу на позиціонування університету, щоб ЗВО зміг більш обґрунтовано приймати управлінські рішення та вибудовувати ефективну стратегію свого розвитку.

Список використаної літератури

1. Прохоров Е. Введение в теорию журналистики. 8-е изд., испр. Москва : Аспект Пресс, 2011. 351 с.
2. Про інформацію : Закон України від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12#Text>.
3. Михайлин І. Основи журналістики. 5-те вид., перероб. та доп. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 494 с.
4. Королько В., Некрасова О. Зв'язки з громадськістю. Наукові основи, методика, практика : підручник для студентів вищих навчальних закладів. 3-те вид., доп. і перероб. Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 831 с.
5. Національна доктрина розвитку освіти. *Законодавчі акти України з питань освіти*. Київ : Парламентське видавництво, 2004. С. 279–294.
6. Почепцов Г. Контроль над розумом. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 350 с.
7. Как украинцы пользуются Facebook и Instagram. URL: <https://tech.liga.net/technology/novosti/kak-ukraintsy-polzuyutsya-facebook-i-instagram---issledovanie>.
8. Статистика Телеграм в Украине. URL: <https://tigrm.in.ua/vsjo-o-telegram/stati/statistika-telegram-v-ukraine/>.
9. Увели в «неотложку»: в харьковском «политехе» на студентку упала пятиметровая ветка. URL: <https://kh.vgorode.ua/news/sobytyia/a1133904-uvezli-v-neotlozhku-v-kharkovskom-politekhe-na-studentku-upala-pjatimetrovaja-vetka>.
10. Денисова Н. Пресс-служба в системе информационной политики. *Социум и власть*. 2009. № 2. С. 21–30.

Rozova O. V. Peculiarities of functioning of the press service of the university in the information space

The article states that in modern conditions, universities are required to position themselves in the information space to ensure communication with the target audience (applicants, partners and stakeholders). Attention is focused on the peculiarities of the functioning of the press service of the university. It is noted that the university needs certain tools to implement its tasks, including public relations technologies. The article emphasizes that the press service is an active subject in the formation of the information space. It is stated that the main working platforms of the press service are news and announcements on the official website and social networks. It is emphasized that one of the important tasks of the press service is to create bright, attractive content focused on the formation of a positive image. It is stated that the university through the press service broadcasts relevant information about its bright events, educational, scientific and cultural achievements, innovations, competitions, grants, various projects, internships, student activities, management activities. The author emphasizes that among the tactical tasks of the press service: preparation of press releases, organization of press conferences, briefings and operative comments for the media, video recording, photo content, monitoring of publications, organization of interviews and other speeches in newspapers and press clubs, TV and radio projects.

It is emphasized that the press services should deal not only with current daily problems, but also with long-term planning and forecasting. It is noted that in an open society, in organizing its activities, the press service should build an interactive type of communication. It is stated that the university implements ideological tasks with the help of the press service. It is emphasized that the press service of the university should develop an information strategy of the university, focus on different audiences, analyze information content, work with negative information. It is noted that the press service is an active subject of information space formation.

Key words: *press center, information space, university, media.*

НОТАТКИ

Наукове видання

**СОЦІАЛЬНІ ТЕХНОЛОГІЇ:
АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ**

Збірник наукових праць

ВИПУСК 92

Редактор: А. О. Бессараб
Технічний редактор: Ю. В. Бабич
Дизайнер обкладинки: Я. В. Зоська

Підписано до друку 30.11.2021 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Цифровий друк.
Ум. друк. арк. 6,97. Наклад 300. Замовлення № 0222/062.
Ціна договірна. Віддруковано з готового оригінал-макета.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
69002, м. Запоріжжя, вул. Олександрівська 84, оф. 414
Телефон +38 (048) 709 38 69,
+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 6424 від 04.10.2018 р.